

83.3 (276321) -3
T 610

TÖRÖL JEP

4

ТӨРӨЛ ЖЕР

**Класста эмес ле алдынан бойы
кычыларына керектү бичик
4-чи класска**

*Горно-Алтайский автономный областьтын
албаты үредүзинин бөлүги жөптөгөн*

Төртжылдык үредүлү баштамы
школдын бичиги

АЛТАЙДЫН БИЧИК ЧЫГАРУЗЫНЫН
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ · 1989

ББК 83.3

А—883

(2-632.1)3 942
Р610

А 1848

Горно-Алтайская	
областн	отека
им. А.	а

2 ✓

4306020300—017

Л

М 138(03)89

83—89

УЛУ ТӨРӨЛИС ЈАЖЫН-ЧАККА МАКТАЛЗЫН

АЛБАТЫНЫНГ УЛУ БИЛЕЗИ

Бистинг орооныс элбек, Төрөлисте ончозы бар: байлык түжүм берип турган элбек јаландар, жүзүн-башка агаштар, рудага бай кырлар, јаан ийде-күчтү суулар.

Бистинг Төрөлис — ол жаңы, ырысту јадын-јүрүм тзззп турган советский албатынынг улу билези.

Миллиондор тоолу советский улус күнүн ле јердинг ўстинде ле алдында, талайларда ла сууларда, суунын алдында ла кейде, түштүктинг ээн чөлдөринде ле түндүктинг састу јерлеринде бастыра күчин салып, акту жүрегиненг иштегилейт.

Советский ороондо орустар, украинецтер, белорус-тар, грузиндер, латыштар, армяндар, эстонецтер ле онон до өскө көп албатылар јуртап јат. Бисте билеригер бе канча укту албаты јуртап јат? Јүстенг ажыра! Олор бойлорынынг тилиле куучындажып, ўренгилеп јат, олордын кажызында ла бойлорынынг јандаган жаңы бар. Кезигинде олорды кийген кийиминенг де танып ийер арга бар.

Je андый да болзо, олоp ончозы наjылык, иштен-
кей советский албатылардын бирлик билезин бүдүрип jат.

Б. Суркашев.

КЕЛЕР ӨЙДӨ

Келер өйдө jердин үстинде
Jуртаган улустар бисти кайкажар.
Атту-чуулу улустын ортозында
Лениннин ады баштапкы адалар.

Jирменчи чактагы улу тартыжулар
Легенда болуп ол тушта угулар.
Jирменчи чакта тартышкан улустар
Чактардын чактарга макталып барар.

Бисти кычырып, келер үйелер
Ичинде сананып, бистерге күйүнер:
«Чыккан болзом jирменчи чакта,
Турушкан болзом улу тартыжуда».

ЛЕНИН ЛҮРГЕН, ЛЕНИН ЭМДИ ДЕ ЭЗЕН

А. Агаров.

ЛЕНИН ЛЕ БИС

Биске ырыстың чолмонын	Жаскыда чыккан чечектер,
Ленин ойгор кўйдүрген,	Ленин, Слерге жайылат.
Тўн базырган јеристи	Јаш балдардын каткызы
Тўбектең айрып өскүрген.	Слерди курчап, јарыдат.

Алтайыс эмди ырысту,	Келер кўндер јаркынду,
Алкыш болзын, Ленин.	Ичкери омок алтайдыс,
Ўргўлјиге ундылбас	Кеен чанкыр Алтайда
Улу башчы — Ленин.	Алтай, орус јуртайдыс.

Јеек өштү сўлтери	Бистинг бирлик билебис
Јериске келбес, Ленин.	Монкўликке бузулбас.
Јенгетеннинг ийдези	Ленин, айткан сөзигер
Слердең келген, Ленин.	Чактын чакка ундылбас.

Эң ле бийик тайгалар	Тўмен јүрек тўбинде
Эңчейет Слерге, Ленин.	Тўулген кебер — Ленин.
Эңир чолмон, јылдыстар	Кўннинг кўмўш чогыла
Адыгар угат, Ленин.	Јуралат јүрүмде — Ленин.

Слердинг тынган тынышла	Бүгўнги јенген јенўлер —
Бис тынадыс, Ленин.	Ол Ленин јенўзи.
Јалбышталган кожонгыс	Бүгўнги ырысту јүрүмдер —
Слерди мактайт, Ленин.	Ол Ленин јүрүми.

Е. Мар.

АЛТЫН МЕДАЛЬ

1922 јылда Волгада аш чыкпаганынан улам бистинг ороондо албаты торологон. Анчада ла балдар шырала-

ган. Јүстөр тоолу өскүстөр ол тушта жаан городтордо жуулгандар. Олор оромдордо асфальт кайнаткан казандардын жанында жылынгылап туратан.

Комсомолецтер балдарды азырайтан пункттар төзөгөн. Балдарды азыраар, жылулаар, жунар керек болгон.

Је орооннын бойынын ажы једикпес болгон. Ашты өскө ороондордон, капиталисттер ле помещиктер башкарып турган ороондордон садып алар керек. Буржуйлар өскө улустын, балдардын да көзинин јажын немеге бодобойтон. Аштаган улуска керектү аш учун олор сыранай бийик чындыйлу алтын ла мөңүн керексип турган. Шак ол тушта бастыра ороондо алтыннан ла мөңүннен эткен немелерди жууры башталган. Оны аштагандарга болужатан Комитет өткүрген.

Ол Комитетке баалу немелерди: жүстүктөрдү, сыргаларды, алтын частын какпактарын, алтыннан эткен кресттерди де экелип берип тургандар. Ороон ичинде жууган алтынды ла мөңүнди кайылта, өскө ороондордон аш, кулур ла сарју садып аларга, гран ары јаны јаар ийип тургандар.

Лениннин билези бойында бар көп эмес немелерин, ол тоодо сок јангыс алтын немени — Владимир Ильич 1887 жылда Симбирский гимназияны божодоло алган медальды берген.

1887 жыл Ульяновтордын билезине уур жыл болгон.

Качан Владимир Ильич үредүни божодотон экзаменге белетенип турарда, Российский империянын төс јери Петербурган онун агазы Александр каанды өлтүрөргө ченежерине кожо турушкан учун крепостьто отургызылган деп Симбирскке јетирү келген. Удабай Александр Ульяновты казнить эткен.

Владимир Ильич, сүрекей сүүген агазы өлгөн деп укса да, экзаменди сүрекей јакшы табыштырып, алтын медаль алган.

Эмди ол медальды торологондорго болуш эдип берген.

Комитеттин ишчилери Лениннин медали кайыларга берерден озо унчукпай көргүлөп турган.

— Медальдын бескези канча? — деп, олордын бири сураган.

— Одус грамм — деп, квитанцияны көрөлө, экинчиси түргөн айткан.

— Бу граммдарды өскө жерден кыйалта жок табар керек! — дешкен.

Комитеттин ишчилери Лениннин бу ла өдөтөн түндө кайылар медали керегинде нөкөрлөрине куучындап берген. Онын кийинде айылдар сайын база катап жүрүп, Лениннин медалине көп катап уур бескелү алтын жууп экелгендер.

Ол алтынла гран ары жанынан кулур ла саржу сатып алып, торологон балдарга экелип берген.

Владимир Ильичтин гимнастический медали чеберлеп алгандар. Эмди Москвада В. И. Лениннин Төс музейинде болгон улус ончозы оны жибиркеп көрөдилер.

Е. Мар.

ЧААЗЫН САЛАТАН КОРЗИНКА.

Жарык өңдү чыйрак өргөн корзинка Лениннин иштеткен жериндеги столдун алдында эмди де туру.

Бу корзинка сүрекей керектү неме эмес ле. Онын туратан жери де талду жок, улустун көзине де ол илинбейт. Же андый да болзо...

Жок, мыны ончозун сыраңай башталганынан ала айтса, артык болор.

Ороон ичинде чаазын жедишпей турган. Письмоны үч толыкту эделе, конверт жок ийетен. Оны эмдигизинен ас бичигилейтен.

Көп улус бичик билбес болгон. Је андый да болзо, ончозы ла бичип ле кычырып билерине үренерге күүн-зегендер. Ада-энелер, керек дезе таадактар ла јаанактар да, түште уулдары ла кыстары, эмезе уулдарынын ла кыстарынын балдары отурган парталарда энгирде отургылап, үренгилеп тургандар.

Бастыра јерлерде — заводтордо, фабрикаларда, дермнелерде — ликбезтин кружокторы тӱзӱлгӱн. Ликбез дегени — бичик билбезин јоголторы.

Кызылчерүчилер јуу-согуштардын ортозында амыраар ӱйдӱ, барып та јатса, үренетендер. Јуучыл базып браатса, онын јардында букваларлу плакат, онын кийнинен барып јатканы оны кычырып, үренип браадар. Команда аайынча јуучылдар јерлерин солыжып ийер. Баратан јерине једеле кӱрзӱ, ончозы азбуканы билип алгандар. Амыраар тушта кычыратан книганы ала койодылар. Сӱстӱрди үйелеп ээчий-деечий кычырып туратандар.

Ол ӱйдӱ миллиондор тоолу букварьлар керек болгон. Ого керектӱ чаазынды кайдан да алар арга јок болгон.

Чаазынды сӱрекей чебер чыгымдазын деп, Ленин ончолорынан некеген, мында да бойы јозок кӱргӱзип турган. Бойынын берген јакаруларын ла ийген бичиктерин бир лист чаазыннын тӱртинчи эмезе сегизинчи де бӱлӱгине бичийтен. Статьяларын ла книгаларын сӱрекей сананып бичип, кӱчӱрип бичиирине кӱп чаазын коротпойтон. Ленин кӱп учуралда ӱскӱ чаазынга кӱчӱрбес эдип, ару бичийтен.

Советский ишчилер тузазы јок бичишти токтодып ийзе, миллиондор тоолу букварьларга эмезе јӱстер миллион тоолу тетрадьтарга јеткедий чаазынды бир јылдын туркунына чеберлеп алар эди деп, Владимир Ильич бодогон.

Je канайып та чеберлезе, чаазын ас болуп турган. Букварьлар ла тетрадьтар једишпей турган. Газеттерди неме оройтон сары чаазынга кепке базып чыгаратан, кезикте чек чыгарылбай калатан. Чаазын једишпей турганынан улам улус бичикке үренбей карануйда артардан маат јок.

Балдарга да, јаан да улуска сүрекей керектү болуп турган чаазынды кайдан алар?

Владимир Ильич азыйдан бери иштеген ченемелдү специалисттерле ок керекти шүүжер деп сананган.

Ол Кремльге, Албаты Комиссарларынын Соведининг заседаниезинин залына, чаазын эдер фабриканын ишчилерин кычырала, олордон сураган:

— Чаазын эдип чыгарарын биске канайып көптөдөр арга бар?

Ишмекчилер бир кезек өйгө унчукпагандар, онон олордын бирүзи сөс сурайла, айткан:

— Чаазынды кейден эдип болбос. Чаазын эдерине агаш једишпей јат. Агаш кезеечилер коомой иштеп јат. Анайып айдала, јерине отура берген.

Көп ишмекчилер оны јөмөп айдышкан:

— Бис түште де, түнде де иштеерине белен. Je сырье једишпей турганда, нени эдер?

Олорго Владимир Ильич мынайда айткан:

— Сырье бистин буттарыстын алдында, је бис оны ајарып көрбөй јадыс. Ол кереги јок эски газеттер, книгалар ла тетрадьтар. Гран ары јанында эски чаазыннан јангыны эдип јадылар. Je бис олордон коомой бо? Кажы ла эски букварь чаазын эдер фабриканын котелына кирип, јангы букварь чыгарарына болушсын; түгезе бичип койгон эски тетрадь јангыдан клеткалу эмезе јолду тетрадь чыгарына болушсын.

Ленин көдүринилү ле бүдүмјилү айткан.

— Ороон ичинде бастыра јерлерде эски чаазынды

јууры башталар учурлу. Ол тушта книгаларга да, газеттерге де керектүү чаазын бар болор.

Оскө ороондордогы чылап, эски чаазыннан жаңы чаазын ла картон эдерин көндүктирерис деп молжооло, ишмекчилер жүре бергендер.

Владимир Ильич кабинедине ойто келеле, Албаты Комиссарлардын Совединин керектер башкараачы Бонч-Бруевичти бойына кычырган. Ол кирип келерде, Ленин столдын алдынан толтыра чаазынду корзинканы чыгарала, столдын үстине тургускан.

— Владимир Дмитриевич, бистин бу јөөжөбис кайдаар берилип јат? Шак ла бу — дейле, ол корзинка јаар көргүскен.

Эски чаазынды печкеге сугуп, өртөп турганын Ленин билип алган. Ол сүрекей чугулданган. Кереги јок чаазынды бу күннен ала фабрикага јангыртып эдерине берзин деп, кату јакару берген.

— Бу јакаруны бүдүрбеген кижі буруладар — деп, Владимир Ильич айткан.

Чаазынду сумалдар фабриканын складына ийилген бе деп, эртезинде шиндеп көргөн.

Владимир Ильичтин кабинединде чаазын салатан корзинкала колбулу историяны бир канча өй өткөн кийинде Бонч-Бруевич бичиген. Фабрикада жаңы чаазын этсин деп, эски кереги јок чаазынды бастыра ороон ичинде јууп турган үренчиктерге ол керегинде куучындап берерге санандым.

Бу да керекти кем баштаганын олар билип алзын.

ИШ — КИЖИНИНГ ЫРЫЗЫ

Ж. Кыдыев.

КАЛАШ

Күнүн ле јийдис калашты,
Көрөдис јалаңда ашты.
Саанактары сарбайган,
Салкын-эзинге јайканган.

Бир ле болчок чарак аш —
Билип алаар — ол калаш.
Анда — күннин алтын чогы,
Јер-эненин эрјине чыгы.

Јаңмыр-јааштын ару суузы,
Јайгы күндердин јылузы,
Иштеген колдор ийдези,
Ижемчи, сүүнчи илбизи.

Баш болзын, жарык күнге,
Тын берген јер-энеге,
Баш болзын, аш өскүрөөчиге,
Ак халатту быжыраачыга.

Кара, ак калаш јигер,
Кайдан келген — бил јүреер.

Т. Шинжин.

АК КУЛУН

Ашты үрендеп божогон сонгында, кандык айда, бир күн адам «Беларусь» трактордын абразына ак кулун тартып экелди. Бастыра бойы ап-апагаш, торт ло ак сүт

ошкош. Бис, оок балдар, ак кулунды ууй тудуп, ајыктап, оны эрке көрүп турдыс. Керек дезе мен баштап тарыйын оны бир катап сыймап ийдим. Кулуннын эдиканы тыркыражып турды.

— Бу кулунды мен жылкычылардан сурап алгам: энезин кече... бөрү туткан. Эки сорузынын чон эттерин үзе сооро тартып жигилеп салгандар. Эки једеген каныркак бөрү нени арттырар? Карын жылкычы мылтык адып, айрып алган ине. Же жазылар аргазы жок учун, оны колхозтын азырап турган түлкүлерине сойып бергендер. Кулунун дезе колхозко азырап, јаандадып берерге сурап алгам. Онын учун сеге, Токшын, јаан иш: ары-бери тегин ойноп жүрбей, кулунды кичеерин — деп, адам бажымды сыймап, күлүмзиренип айтты.

— Ада, ада, је мен оны сүрекей тын кичеерим. Көрөрин де — деп, сүйүнип ого айттым. — Бис оны жаандаганча тударыс па?

— Эйе, — деп, ол күлүмзиренди. — Онон мындай ат эдерис. — Адам он колынын башпарак дейтен сабарын көргүсти.

Кулуннын куйругы боп-бошпок, таралжып баскан буттары узун, торт ло шыйдам. Киштезе, үнинин чичкезин не дейзин, эки кулагын туна да берерден маат жок. Байла, аштаза, ачу киштейтен болор деп бодоп туратам. Жок, кезикте тойу да болзо, ачу-ачу, киштеп турар.

— Энези жок неме киштебей база. Карын јобош кулун турбай — деп, энем жылкынын балазы јаар көрүп айтты.

Кулунды бис озо баштап Ак-боро деп адаганыс.

Ак-боро жарым айдын бажында тен јозоры. Онын куйругы там ла борбойып, јаандап чыкты. Бойы омок. Текшилеп мантаарын көргөн болзогор, јангыс ла оны көрүп, түш өткүргенигерди сеспей де каларыгар. «Текшилеш ле текшилеш! Бот жылкынын балазы кандый бо-

луп јат!» — деп, айылдаш балдар кайкаар. Ак-боро текшилеп-текшилеп алала, көрүп турган јерине келип токой түжер. Кезикте, тен јаан ат чылап, бышкырып та ийзе табы.

Адам биске кулунды умчылазын деп уйдын мүўзинен умчы эдип берген. Ол мүўс умчыга бир литр сүт арай ла батпай турган. Онын учун умчыга сүтти тарый-тарый урарга келижип турган.

Бир күн ойноп јүреле, кажаттын алдынан уйдын јаан мүўзин таптым. Мен оноң экинчи умчы эдерге санандым. Мүўсти ийтке курсак салып турган темир айкака суу урала, кайнадып ийдим, оноң онын сөөгин малтанын төбөзиле ушта чаптым. Энем дезе ого јымжак илгинненг умчынын эмер учын көктөп, мүўстин сүүри учына чыт этире буулап салды. Је түңей ле, кулун кажы ла умчыны эки-үч ле катаптаң тынып, эмип ийет. Анайып көп өйлөр өтти.

Бир катап, энем ле адам айылда јок тушта, мен Ак-боронын умчызын јаандадар эп-арга бедредим. Бажыма кирген неме — эски тажуур. Бу тажуур энемнинг энезининг. Канча јылдар өдүп, тере тажуурга ненинени уруп, оны тузаланары чек ундылган. Эмди ол эски јаан кайырчакта ла јадар болды. Кемге ол керектү? Онын учун мен оны акара баш јоктонг кодор ло. Түбин адамнын курч бычагыла кезип, чачып ла ийдим. Тажуурдын чичке оозына келиштире, энем чилеп, јымжак илгин таап, кулун эмер эдип көктөп лө ийдим. Оноң оны тажуурдын оозына бектеп туруп, јык этире буулап салдым. Тажуурдан умчыны эдип ле алала, Ак-бороны оноң умчылаарга тын сананып алдым. Јаан канзанды ајыктазам, сүт толо эмитир.

— Ак-боро, Ак-боро! Келип сүт ич! Мен сеге јангы умчы јазап салгам — кулунды кычырзам, айылдан ыраак јок отоп јүрген күлүк киштеп ийеле, маңтап келбезин бе. Мен дезе тажуурга јылыткан сүт уруп алала, эжик-

тинг јанында сакып турдым. Кулун мантаганча келип, умчынын эметен кеден учын оозына алала койды. Борбок куйругы чычандай ла берди.

— Тойдын ба, Ак-боро? — деп, умчыны эмип божордо, онон суразам, база ла эмгедий. Ачаптанып, умчы јаар албаданат. База бир тажуур сүтле умчылады. Тойгон болгодый: умчынын түбинде бир эмеш сүт артып калды.

— Сен оны не минбей јадын? Јалку ат өскүрип турган кижиге болбойын — деп, бир күн айылдаш уулчактар меге келгиледи. — Сен оны биске эмеш жууктадан болзон, бис оны јакшы үредер эдис.

Кулунды тойо азыраган күн мен өскө уулчактарла кожо сууга эжинип баргам. Ак-боро дезе айылдын јанында ак јаланда артып, отоп жүрген.

Сууга эжинеле келген болзо, ме, кулуннын ичиге оорып калтыр. Ого коштой энирде энем ле адам иштеген келгилеерде, не аайлу табыш болбоды деп. Озо ло баштап казанда сүт бир канча кире астап калган. Экинчизинде, Ак-боронун ичиге оорып турганы бир кинчек. Үчинчизинде, тажуур да учун тын табыш болды. Чек ле айылдын ичиге јарыла бергедий.

— Кайткан сен, Токшын? Эненин кереес тажуурын үреп, не сеге јетпей калды? Сурак јокко улустын керектү немезин үребес керек.

Адам анайда айдала, кулунга кандый да сары эм берди. Ол ич оорунун эми болгодый. Кулуннын бажы сан төмөн салактап калган турат. Адам оны эки-үч ле катап эмдеген кийинде эмеш ондонып барды ошкош. Бажын көдүрип, чала шулмустанып, борбок куйругыла ары-бери шыйманып турды. Менин де ал-санаам јарый түшти.

Јайдын калганчы күндери. Күндөр ајас. Бир катап эртен тура Ак-бороны умчылайын дезем, ол кайда да јок болды. Бедре ле бедре. Јок.

Айылдаш балдардан суразам: көрбөдис, көрбөдис де-жер, Журтта жүс жетен өрөкөнин айлын айлан, кажаан-таскактарын — ончозын эбирип, кирип көр. Не де жок. Жүгүрө-жүгүрө арый да бердим. Күн сүрекей изү тийип турган учун, акыр, эмеш јунунып алар деп, аралда шор-кыраган кожого сууга келдим. Соок суу жүзимди сер-гиде тартып ийерде, јакшызын айдарга да болбос. Бол-чок ташка отурала, амырап баштадым.

Кучкаштар боро талдын ортозында сыйыктажып, тылырт-тылырт эдип учкулайт. Кожого суунын коркы-рап, јымырап акканы бүрлердин эзинге тылыраган та-быжыла биригет. Јараш, эптү үн. Ого коштой суудан серүүн эзин база согот.

Кенетийин кайдан да јарт эмес чан-чун табыш угул-ды. Туйук аралга балдар көп жүрбейтен: ээн, база кан-дый-кандый табыш угулар дежетен. Олордын куучыны сагыжыма кирди.

Анайып ла отурзам, база ла чан-чун табыш јангы-ланды. Суучактын ла бүр-јалбрактын табыжы эмес бол-зо. Тында ла тында. Ыраак јок туйук боро талдар бар, олордын ары јанында кичинек ак јер. Шак ла анда бал-дар ойноп турган болор.

Амырап алала, анаар сундым. Батаа, бир ле түнгей уулчактар, он беш кире, Ак-бороны, чымыл чылап ай-ланыжып, та канайып тургулаган. Озо баштап лаптап көрөргө akka чыкпадым. Уулчактар чамчаларын кулун-нын үстине токым эдип салала, эн кичинектерин мин-дирип турган эмтир. Ак-бороны ноктолойло, чылбыр бажына мантадып, мантабаста, тал чыбыкла јаан уул-чактар соккылап турганы ичимди өртөп ийди.

Боро талдан, ок чылап, учуп ла чыктым. Ак-боро-ны чыбыктаган Кеден деген уулчакка кадалып, онын төжинен ле тут. Ол озо баштап ондобогон болгодый. Чиректежип, тытпактажып тура береристе, арткан уул-чактар турган јерлеринен талдардын ортозы јаар бы-

дырай ла бергилеген. Кеден ле менин јанымда тоолу ла уулчактар артты. Олор бисти көргүлөп, кемге де болушпай турдылар.

— Сенин кулунын, кижиге тийбес не ол? Алтын ба? — деп, Кеден канча катап айдып, бажыма, жүзиме јудруктап, алгырып турды.

— Сенин кулунын эмес! Бистин! — деп, мен удура кыйгырып, чынгырып ла турдым. — Бис азырап јадыс. Бис.

— Слердин эмес! Колхозтын. Мензинбе! — Кеден там ла атыйланат.

— Бис азыраарга алганыс. Бис, бис! — деп, мен Кеденнин төжине база ла катап чурап барала, чамчазынын өмүринен тудала тартарымда, эдегине јетире тыдырап, тилине берди. Кеден озо баштап кайра калыйла, чамчазынын јыртылганын лаптап көрөлө, үстиме ле келди. Туура калыдым, күлүк соорон јудруктайла, неге де индигеле, јерге күп барып ла түшти. Кеден тура ла жүгүрөрдө, мен катап ла үстине чурап ла ийдим.

Кеден он үч јашту, менен эки јашка јаан. Уулчак каткак та бүдүмдү болзо, је күчтү. Күрөшсө, согушса, ого көп уулдар чыдабайтан. Је мен, күч јок то болзом, ого тын не соктырайын. Мен оны јаңыс та јудруктаган эмезим. Чамчазын јырты тартала, кабыргазына башла сүзеримде, чала уйдап, көп сабазында согушпай, ийде салып турар боло берди. Кайтса да јенү менин јанымда болгону јарт. Оскүс Ак-бороны сурак јокко апарала, уулчактарга миндирип, оны чыбыктап, мантадып, кинчектеген учун мен оноң јенүни уян күчле албагам. Јенүни онын чамчазын јыртып, карызын ла төжин тиштеп, канча катап жүзиме сокторып, ийде салдыртып, жыгылып, је тен-теннен согушуп алгам.

Согушуп алала, эки јара бастыс. Мен Ак-бороны айдап алып аралдан чыгып, айлым јаар бастым. Күн сүрекей изү чалып турган. **Онын учун кулунды серүүн**

таскакка кийдиреле, бир тажуур сүтле умчылап салдым.

Ак-боро эмди жаңыс ла сүт ичип турган эмес. Же анайда ок өлөң тойо отоп алат. Учы-учында оны ас умчылаар боло бердис. Же андый да болзо, күнине эки катаптаң сүтле азырап салатаны бар.

Ак-боро чыдай берерде, оны умчылаарга күч болды. Бир катап умчыны түртерде, мен оны ычкынып, ыраак чарчай бердим.

— Эмди ого умчы керек жок. Сүтти табакка уруп азырабай — деп, энем айткан. Же андый да болзо, оны умчылап азыраарга жакшызынып туратам.

— Сенин көзинг не көк? — деп, Кеденле согушкан күн энтирде иштең келеле, адам сурады.

Мен айтпаска санангам. Же онын эркезине, жалакайына чыдажып болбой, не болгонын учына жетире айдып бердим.

— Онызы жакшы, кулун учун адаанын алып турганын. Же сен ол уулдарды ончозын кулунды сүүзин деп база күч салар керек. Ончо балдар Ак-бороны, байла, сүүп жат. Баштапкы күнде, сагыжына кирет пе, журттын ончо балдары оны ууй тутканын? Журттын балдары — сенин нөкөрлөринг.

Кеденле болгон керектин кийинде, чын да, уулчактардын көп сабазы мениле ойнобос боло бердилер. Же айылдаш балдар кем жок. Бис кере ле түжине Ак-бороло кожо...

Күски күндөр. Тенери десе чап-чанкыр. Эбире сапсары өң. Туулар да, жалаңдар да — ончозы күски сары кебин тартынган. Жайгы ойгө көрө, эмди агааш аразына барзан, жалбрак-бүрлердин табыжы шылыр-шылыр эдижип турар.

Турналар каа-жаада куркулдажып, тизилип алып, алтын-сары туулардын үстиле түштүк жаар баргылап жаар. Кайран жай. Же күс өтсө, база ла айдарын: кайран алтын-сүрлү күс.

— Школго баргалакта, Ак-бороны апарып, үүрине табыштырар керек — деп, адам айтты.

— Кар жааганча турзын — деп, мен сурадым.

Ол бойынча куучын токтоп ло калды. Адам бир күн кулунды ноктолоп алала, айтты:

— Же, Токшын, нажынгла эзендеш.

Менин ыйым келди. Эрте жастан ала орой күске жетире азырагам. Эмди десе үүрине кожорго ой жеткен. Канайдар база — колхозтын малы.

Кулунды апарар алдында, журттын ончо уулчактары жуулыжып келди. Ол тоодо — Кеден. Кеден өскө чамчалу. Сүүнчилү де эмтир.

— Токшын, — деп, ол меге баштанып айтты. — Кулунды мен кинчектеерге сананбагам. Оны жакшы, жобош ат болуп чыдазын деп күүнзегем. Онын учун оок уулдарды миндирип турбай.

— Же, — дедим. — Сен жаңыс кижиден сураар керек болгон. Мен оны не аайлу бедреге. Устине сен оны чыбыктаган. Кижиде ачынбай.

— Же, же, мен бурулу — деп, Кеден унчукты. — Чын, жастыргам. Же сен ачынба, Токшын. Бис оныла сүрекей ойноор күүнис келген. Онын учун...

— Сураган болзогор, мен де кожо ойноор эдим ле — деп, Кеденге айттым. — Слер бойыгар айдалбаа-наарда... Бот онын учун база ачынгам — деп жемедим.

Ол бойынча бистин куучын токтоп калды.

Адам адына минеле, тайга жаар ууланды. Ак-бороны десе жединип алган. Кулун кезикте чиренип, барбаска мойножып турат. Же мен озолоп, адамнын алдына кирип алала, барзам, ол тын ла мойношпойт. Анайып айылдан ыраак ла бардыс. Учы-учында бис, журттын көп балдары, (бир жирме кире болор) артып калып, адам ла ак кулун көрүнбей калганча, жаңыс жерге чогу туруп, үйдештис. Онон бис көксисте кандый да кунукчылду, же сүүнчилү, омок айлыбыс жаар жанып ийдибис.

Бир күн энем мени тургусты.

— Тышкары Ак-боро туру. Тур капшай.

Мен, кийинбей де, аткан октый тышкары чыктым. Батаа, Ак-боро аттың чакызының жанында турды. Оның сүт ичип турган тоскууры алдында. Оны кем де жеринен кыймыктатпаган болгон.

— Ак-боро, Ак-боро! — дезем, меге удур базып келди. Мен оның мойнынан кучактай соктым. Ол чиренбеди, тым ла бойы. Лобош, эрке. Санаамда, көстөрининг жыкпыктарында жаш бар ошкош. Кем билер оны, ол, айса, ыйлаган. Тайгадан, канча кире ыраак жерди өдүп жанып келгенде, ээзиле жолукканда, көзи не жашталбайтан эди.

Энем жарым көнөк сүт меге экелип берди. Тоскуурга уруп бердим. Ак-боро оны араай тынып-тынып ичип алды. Мындый жылу ла койу сүтти канча күнге ол ичпеген.

Ак-боро, сүтти тойо ичеле, чакының жанына узак турды. Чакы да оны узак сакыган чылап, кулунды кыймык жок аяктап тургандый, чала бөкөйип калган турды. Чакы, кижичилеп, көп аттардын чылбырын туткан. Удабас, айса болзо, бу ла турган ак кулун ат кемине жетсе, оның чылбырын база тудар. Ол ло тушта ол чакының бегин билер, эмди нени билзин. Чакыны дезе менин адам тургускан.

Чакы чакту, күчтү. Бооро бир үркинчек, чочынкай, же чыйрак, күчтү атты ээзи чакыдан буулап саларда, айылдан кижичыгарда, ол чочыйла, ары болгон. Чакы кыңжык та этпеген. Же чылбыр аттың ээгинин алды ла тужынанг үзүлө берген. Ат сагыш жок туура мантап, ойлой берген эди. Аттың ээзи үзүлгөн чылбырды чакыдан чечип алган. Бис те Ак-бороны чакыга буулап туратаныс. Оның учун ол чакының жанында, оныла катап жолугып, сөс жоктон оңдошкон-билишкен чилеп, кыймык жок турды.

Анайып Ак-боро жанып келгенин бис сүрекей сүүнчилү уткыганыс. Ол күннен ала адам да, энем де, бис те оны ойто тайга жаар апарар, үүрине кожор деп бир де сөс айтпаганыс. Ак-боро бистин айылда ат кемине жетире чыдаар.

Э. Палкин.

«ЭКИ»

Ўредүчи класска кирип келди. Ол эжикти кийинен араай жаап ийеле, журналдын ўстине салып алган тетрадьтарды көксине жаба тудуп, бир канча турды. Шакылдажып, шылыражып, шымыраныжып, балдар учында ончозы тўс туруп, база тымый бердилер. Галина Мекечиновна озор жаар узак көрүп, ичкери басты.

— Якшылар, балдар!

— Якшылар!

Тетрадьтарды столго салып, отургышка араай жабызап ўредүчи нени де сананып, база бир канча тым отурды.

— Кече бис сочинение бичигенис — деп, Галина Мекечиновна жаан нени де айдарга тургандый чырайы жарык туруп келди. — Мынайда жайым тема аайынча бис мынан да ары бичип турарыс. Сочинение биске жаныс ла грамматиканы чын билерине болужар эмес, жүрүмди эмдигештен амадап, ак-чек жүрерине, ончозын терен шүүп билерине ўредер... Жаан жүрүм кичинек алтамдардан башталып жат...

Кечеги сочинениени кезиги якшы, кезиги коомой бичиген. Бойыгардын жастырагарды эмди жазап көрүп алыгар, ол аайынча иш эдерис... Дежурный кем?.. Тетрадьтарды ўле.

Бажында ак ленталары койоннын кулактары чылап туруп калган кызычак түргендеп ўлей берди. Балдар жыл-

биркегилеп, тетрадьты мендеп ачкылайт... Кезиктери узак көрөт, кезиктери кенетийин ойто жабат. Шымыраныжып, күлүмзиренгилейт, кезиктери унчукпайт.

Кайлашев Борянын кызыл-чоокыр сочинениезиңин учында жаан кедек «2» турды.

— Мен эмди журналга оценкалар тургузарым, фамилиягарды кычырзам ла, слер сочинениениң оценказын меге айдыгар — деп, үредүчи журналын табыш жок ача берди.

— Мен отметкамды качыга «үч» деп айдайын — деп, Боря коштой отурган Нереге көрди. Онызы нени де айдып болбой, эпжоксынып, промокашканын учыла перо арчыды. Ого кандый да жаман, уятту болгон, же ол нөкөрин токтодорына ненин де учун тидинип болбоды.

— Адушев, — деп, Галина Мекечиновна кенетийин тын кычырды.

— Үч!

— Бордомолова.

— Төрт!

— Индисов?

— Төрт!

— Кайлашев?

— ?.. ?..

Боря бир канча унчукпады, ол нени де укпаган болуп, партазынан нени де кодорот.

— Кайлашев, сенин не? — деп, Галина Мекечиновна такып сурады.

— А-а?.. Менин бе? — деп, Боря алаатып, өрө турды, «үч» деп айдарга онын күчи жетпеди, «эки» деп айдарга база... уур, же нени де айдар керек. — Мен урок-то болбогом... ол тушта болбогом...

Класс тымый берди. Галина Мекечиновна оны таныбай тургандый, көстөрүн жаанатты:

— Канайып?..

Учындагы партадан дежурный кызычак турды:

— Мен жаңы ла сеге тетрадьты бердим не?..

Ўредүчи унчукпай сакып отурала, араай өрө туруп, уулчактын партазына жууктап келди. Партанын ўстинде өскө тетрадь жатты. Боря төмөн көрөт, сабарын партанын кырына жыжат. Нере база төмөн көрүп унчукпайт.

— Мен сенин почергинди де жакшы билерим — деп, Галина Мекечиновна там кайкап, айтты. — Ошибкаларын да санаама жарт кирет... «пудель» деп бичиирдин ордына «будель» деп бичип салган...

— Партанын алдында жаткан не тетрадь?! — деп, тууразында партада отурган кызычак кыйгырып ийди. Класс табыштанып чыкты.

— А, кайда?.. Кайда? — деп, Боря капшай ла төмөн бөкөйди. — Мен албагам... Байла, түжүп калган...

— Партага ла салып бердим не — деп, дежурный кызычак торт жаан бурулудый айдынып, тетрадьты көрүжерже базып келди. — Канайып түже берген?..

Чын ла түже берген туру деп, текши класс женил тынгандый бодолды. Ончо балдар озор жаар көрөт. Кайлашев Боря тетрадьты жетире ачып болбойт, листтер чек тудулбайт, же ончолоры сакып жат, ачпайынча болбос. Учында тетрадь араай ачылды.

— Же не эмтир? — деп, Галина Мекечиновна тетрадька көрбөй, Борядан сурады.

Уулчак унчукпайт.

— Эки!.. Көрзөөр дө, Галина Мекечиновна, ўстинен ўч эдип түзедип койгон... бойы! — деп, дежурный кызычак жаан чочып айтты. Класс база ла такып чек тымый берди.

Ўредүчи капшай ла тетрадьты колына алды:

— Чын эмеш пе?.. А сен тетрадьты албагам дедин не?.. Не төгүндеген? Оценканы ўстинен түзедип те ийген!..

Дежурный барып, партазына унчукпай отура берди. Класстын ичинде кату тымык турды. Балдар төмөн лө көрүп алала, унчугышпай отургылайт.

Ўредүчи база унчукпай, столдын жанына базып келди, онын басканы эмди класстын ичине сүрекей жарт угулып калды. Галина Мекечиновна бир канча унчукпай отурды. Ол туруп келеле, «бу ла мынанг, мындый төгүнненг, мындый кылыктанг жаман жүрүм, жаман өзүм башталып жат» деп айдарга сананган, үренчиктерге онон до өскө көп, жаан сөстөр айдар күүни келген. Же учында ол мендебей эки эрмек айтты:

— А мен сени жакшы уулчак деп бодогом. Жаан-тайын анайда сананып жүрөтөм...

Уулчак унчукпайт. Балдар ол жаар көргүлөйт, ойто төмөн бөкөйгилөйт, унчуккылабайт.

Галина Мекечиновнанын үни ойто ло угулат:

— Камдалакова.

— Төрт.

— Кудачин.

— Ўч.

— Малтин.

— Эки.

Бу сөсти угала, класс ойто ло тымый берди. Ўредүчи бажын көдүрип, Малтинге көрди. Коомой оценок-зын уулчактын тын айтканы класска санг башка угулган.

Ўредүчи онон ары кычырып баштады:

— Марчалинов.

— Ўч.

— Оймокова.

— Беш...

ТӨРӨЛИСТИҢ АТ-НЕРЕЛҮ УЛУЗЫ

А. Кассиль.

АРКАДИЙ ГАЙДАР

Аркадий Гайдар жууктап клееткен революция керегинде бойынын бичиктеринин бирүзінде мынайда айткан: «Якшынак ой једип клеет».

Гайдар кату ла уур ой керегинде, коркыбас, турумкай болорын некеп турган ой керегинде бичиген. Је ол албатыны јайымдайтан ой болгон. Јенү жууктап клееткен.

Албатынын ырызы керегинде сананып турган кажы ла кижиге јакшынак, омок, баалу ой жууктап клееткен.

Гайдардын айтканы аайынча шүүгежин, коммунизм — ол база «јакшынак ой».

Коммунизм — ол бастыра албатынын творчествозы, ондо турушпаган кижии бойынын јүрүмин ырысту деп бодоп болбос. Ол уйкуга бастырып јаткан кижинин јүрүми эмес. Коммунизм — ол кижиге бийик көдүринги берип турган амадуга, јилбилү ишке, бүдүмчилү најылыкка ла аланзу јок сүүрине, улуска бек иженчилү болорына кычырып турган ак-чек ырыс болуп јат. Текши керекте туружар, иштеер, амадаар, тургузып алган амадузын бүдерине једип алар, «иштеер, сананып табар, ченеп көрөр» — келер ойдөги коммунистический јадын-јүрүмнин кижизинин кебери андый.

Ол јүрүм сүрекей јараш јүрүм болор, најым.

Улус там ла јараш, су-кадык, омок ло јакшы күүн-тапту боло берер. Иштеер күн, искусствонун күни, творчески бедрегенинин, поэт јангы бичиктер шүүп бичииринин, наукада јангы једимдер аларынын күни

јакшынак байрамдарла алыш-колыш өдөр. Ол байрамдар, Слава Баранов Хабаровсктон бойынын письмозында бичигени чилеп, Су-кадыктын байрамы, Чечектердин байрамы. Кожоннын байрамы, Баштапкы кар јааганынын байрамы болор.

Је Јетинчи ноябрь ла Баштапкы май деген байрамдар — Бастыра кижилик ырысту болорына бурылган Улу Байрам ла Албатылардын најылыгынын байрамы — үргүлјиге артып калары јолду.

Учы-учында коммунизм — чындык ла ак-чек ырыс керегинде кижинин амадаган санаазы, кижиликтин темдектеп тургузып алган јакшынак күүн-табы бастыразы чып ла чын бүдүп турганы болуп јат.

Је ол ырыска једип аларга биске эмди де көп иштеер, ийде-күч салар, јана баспай тартыжар керек.

Керекке албаза, келетен өйлөр
Биске белен келбес, нөкөрлөр.
Јалынан тут оны, комсомол!
Куйругынан оны тарт, пионер! —

деп, Маяковский бичиген.

Улус ол ырыс керегинде чактардын туркунына амадап сананатан. Биске, Советский орооннын улузына, ол ырыска баштап ла барарга келишкен.

Ороон там ла түрген ичкерлеп өзөт. Јетијылдыктын кажы ла күни — ол бисти коммунизмге јууктадар алтам болуп јат.

Је сенин бойыннын акту күнин не, најым? Ороонныннан астыкпа. Сенин күнин — ол улу планнын база кичинек бөлүги ине. Сен Советский орооннын үренчиктеринин списогына кирип калган. Албатынын ижијолында сенин канайда туружатанын, келер де өйдөги сендий ле миллиондор тоолу балдардын туружатаны чылап ок, темдектелип, планга кийдирилген. Ороон ологго до, сеге де иженип јат. Кажы ла урокты үрен-

беген болзон, кажы ла кўнди калас өткўрип койгон болзон — онызы текши планды тутатканын болор. Айдарда, астыкпа, ичкери барар јолды тутпа!..

Эн артык деген пионерский отрядтар јетијылдыктын спутниктери деп ададары учун бўгўн тегин јерге тартыжып турган эмес ине. Олор коммунизмге барар јолдо баштапкы ла текпишти пионерский ступеньдер ажыра өдўп турулар.

Ўренчиктер јаландарда иштеп, колхозчыларла кожо аш өскўрип јат. Је ол иш ологго јакшы ўренерине чаптык этпейт.

Тура эдеечи устар изў де, соок то кўндерде јаан туралар тудуп иштегилейт. Горняктар јердин алдында тёрен шахталарда чылазыны јок иштегилеп, таш кёмўр ле руда каскылайт. Комсомолдор јангы јерлерди элбеде сўрўп, анда аш салат.

Јиит ишмекчилер келер өйдин јакшынак улузы болорго, коммунистический иштин бригадаларында иштеп, ўренгилейт.

ТӨРӨЛИСТИҢ ИСТОРИЯЗЫНАН

С. Суразаков.

ЭМИЛ СӨӨКТҮ ЭРЕЛДЕЙ

Эрелдей энеден чыгарда,
Эне-адазы сүүнип айдышкан:
«Эки бойысты азырайтан
Эр бисте эмди табылган».
Je Эрелдей шыралап өсти,
Эр кемине жүк ле жетти.
Ийinine кийери жок жүрди,
Ичине жири ас болды.
Ада-энези сүрекей жокту,
Айыл ичи жаантайын куру.
Тышкары маарашкан малы жок,
Эжикте жадар ийт те жок.
Откөн күндөр эрикчил болды,
Келер күндөр кунукчыл көрүнди,
Бараксан Эрелдей санаага түшти.
Ада-энеден сурап турды:
«Мындый жадын неге де жарабас,

Оскө жадынды канайып таппас?
Төрөөн-туган улуска жүреле,
Бир болушты не сурабас?»
«Кайран балабыс Эрелдей,
Төрөөн бисте көп лө эмей.
Je озор бойлоры бистий
Jокту-joyу улус эди.
Турганы жангыс Карамбай
Укту-төстү улу бай.
Сен оныла сөөгинг жангыс.
Онон болуш сура, уулыбыс». —
Онойдо ада-энези айдышты,
Карамбай байга уулын аткарды.
Эрелдей тажуур аракы тудунып,
Эмил сөөктү Карамбайга келди.
Байдын журтына, толо jөөжөзине
Көзи кылбыгып, кайкады.
«Мунг да кижиге мынанг jедижер», —
Эрелдей бойында сананды.
Байдын көстөри ач көргөнин
Бараксан Эрелдей билбеди,
Кара-боро санаалу болгонын
Акту жүреги сеспеди.
Төрөөн кижиге төрөөнзип,
Эрелдей жүрүмин куучындайт,
Тоолоп болбос байдын малынан
Турганы жангыс кой сурайт.
«Айдарда, сен төрөөн турбай!» —
Көзин кылчайтты Карамбай. —
Ондый болзо, не болушпас?
Байдан болуш не чыкпас?
Менин койлорым көп эмей.
Онон бир-экүни сеге бербей.
Je онын учун сен де болуш:
Бир жыл койлорымды күдүш».

Көөркий бойы Эрелдей
Күчин кысканбас кижиге эмей.
Бир жыл ол тайгада жүрди.
Байдын койлорун кичееп күдиди.
Соокко до тонды, сууга да өтти,
Түни-түжиле амыр билбеди.
Байдын койлорун көптөттү,
Бай төрөөнүн там байытты.
Жыл өдөрдө, Эрелдей сүүндү,
Карамбайдын журтына түшти.
Болуш учун болуш сурады:
«Койлордун бирүзүн береер» — деди.
Оны уккан Карамбай кайкады,
Бараксан уулга удура айтты:
«Жетирген сенин болужун ас,
Ичкен-жигенине турбас.
База бир жыл койлорго жүр,
Айбымды жеткилинче бүдүр,
Ол тушта кой аларын,
Мал азырап бойун жадарын».
Жаңыс сөөктү жаан кижиден
Сөс блаажарга Эрелдей болбоду.
Ачузун бадырып, коронун жажырып,
Удура унчугуп, эрмек айтпады.
Эрдин жара тиштенгенче
Эрелдей тайгага катап чыкты.
Экинчи жыл соокко тонды,
Жаашка өтти, күнгө куйди.
Байдын малын там кичееп,
Там көптөдүп, байытты.
Мыны көрүп, Карамбай сүүндү,
«Жакшы күдүчи эмтир — деп сананды. —
Оны мен кулданзам кайдар?
Жажына күдүчи этсем кайдар?
Меке менен табылбас эмес,

Сүме менен чыкпас эмес». Анайда шүүнип алала,
Кара санаа сананала,
Атту-чуулу уурчыларын,
Алмыс-желбис уулдарын
Карамбай бойына алдыртты,
Мынайда ологго жакарды:
«Эрелдей күдүп турган койлордон
Эки койды уурдап экелеер,
Уурыны кемге де сестирбегер,
Терезин сойып, койлорды жигер».
Уурчы болгон байдын уулдары
Адазынын сөстөрүн кайкашты:
«Бойыстын малысты бойыс уурдайтан
Кандый жан табылган? — дешти. —
Адабыс жүүлип отуры ба?» — деп,
Адазынан олог сурап укты.
Же Карамбай кизирт этти,
Уулдарын уурыга түргөн ийди,
Бойы дезе сүмезине каткырып,
Эчки сагалын сыйманды...
Экинчи жылдын учында
Эрелдейдин бажына жеткер түшти,
Байдын үүринен эки кой
Кенетийин жоголо берди.
Көөркий-бараксан Эрелдей
Тайга-ташты эбире жүгүрди,
Уурчылардын изин таппай,
Бий-сыгытла өзөккө түшти.
«Үүрден эки кой жылайды,
Уурчыны табарга болушсагар», —
Карамбай байга бажырып,
Эрелдей ыйлап сурады.
Карамбай кабагын жемире көрди.
Казырланып, кыйгырып ийди:

«Бу јеримде уурчы бар деп
Төгүнди уйалбай айттын,
Уурчы, байла, бойың болорың,
Бойың койлорды уурдап јиген.
Онын учун сен јажына
Меге кул болуп јүрерин.
Јылыйган эки койдын ордына
Эки үүр кой азыраарың».
Мыны уккан бараксан Эрелдей
Көстин јажын төгүп ийди.
«Төрөөн дегеним бөрү эмтир!» —
Ачу-коронго чыдашпай айтты.
Је байдын кезер уулдары
Эрелдейди тудуп күлиди,
Локту-јойу кижинин балазы
Јажына байга кул болды.

И. Шогоев.

ТАРЫК

(Үзүк)

Јер јарый берди. Тарык сыгын сакып, тозуулда отурды. Экинчи изү ай. Кийин јанында јалбандагы ағаш аразынан эликтин кичинек тарлан чоокыр балазы чыгып келди. Ол анча-мынча ыраакта ман бажына тура тўжўп, кулактарын сертендедип, онон бажын кедейтип ийеле, ойто ло казалап, Тарыктын јаныла өтти. Эртечи куштардын үндери анан-мынан угула берди, ағаштан ағашка тилиреде учкулап, жүзүн-башка куштар үн алыжып эткилеп, јаш ағаштардын бүрлеринен јемзейтени башталды. Күн алдындагы серүүн эзин Тарыкка удурсепсүүндеп, онын жүзин јалай согуп турды. Јаан туулардын бажында күннин јаркыны чалыды. Јажыл бүр-

лү јаш ағаш аразындагы тындулар анан-мынан көрүнери көптөп, кажызы ла бойынын үниле эдерде, жүзүн-башка табыштар үн алыжып турды.

Ар-бүткеннинг ончо тындулары јайдын бу ойинде балдарын бойлорынын јадын-јүрүмине темиктирип, таскадып үредетен ой болгонын Тарык билетен де болзо, је бүгүн ол ончозын соныркап, јилбиркеп көрүп, олордын жүзүн-башка үндү кожондорын, эрмек-куучынын тыдап, угуп отурды.

Тарык тозуулда тындаланып ла ајыктанып отура-ла, јайзангнын кечеги элчизин эске алынды. Төлөйтөн каланы учун сыгыннын мүүзин экелзин деген јайзангнын јакарузын слерге јетирип келдим деп айдала, Борјыш көстөрин сыкыйтып күлүмзиренген. Борјыштын түлтейген јүзи, сартак сары сагалы, калын бербек эриндери Тарыктын көзине көрүнип тургандый...

— Айдаң, күннен, ак-јарыктан коркыбас, кинчек-јарамасту шилемир нени ле эдеринен аябас. Темичи болгон баштапкы ла јылда Борјыш, калан төлөбөдин деп, Кабакты аттын камчызыла камчылап, кенедип койгон эмей, јайзангнын алдына бөркүңди уштыбадын деп, Јалбактын јаагын да јара соккон јок по — деп, Тарык араай эрмектенеле, јер јаар каргышту түкүрип ийди.

«Айылга толтыра јөөжөлү, Алтайга толо малду да болзо, ака јайзан бойы да ачыназына чыдашпай, менен, бойынын ла сөөги јангыс карындажынан, калан некее-ринен канайып кемзинбейт болбогой, айла каланды менен јангыс ла сыгыннын мүүзиле алар.

Окраш былтыр аткан агынын мүүзин јайзанга калан учун береринен мойноп ийерде, мүүсти јайзан блаап алганынын үстине чыбыктазын деп јакару берген. Ол чыбыкташтан улам Окраш айга чыгара оору јаткан эди» — деп, Тарык бойында сананды.

Коронду ла карыкчылду санаага бастырып, Тарык бажын бөкөйтип, јер јаар ширтеп бир эмеш отурала, ба-

жын өңдөйтип, аннын келетен јери јаар күүн-күч јок көрөрдө, ыраакта чаапту мыйгак келип јатты.

Мыйгакла коштой јеле базып клееткен чаап бажыла ойноп, бойынын тумчугыла кезикте энезин түртүп, ойынзырайт. Мыйгак тозуулга там ла јууктап, токыналу ла јайым келип јатты.

Тарык келип јаткан мыйгакты, анчада ла онын омок ло ойынзак балазын көрүп отурала, оморды чочыдар, үркидер де күүни келбеди. Айлында арткан үйи Јинји, кабайдагы балазы Јыламаш санаазына кирди. Балалу мыйгакты анчы адарга јүреги тидинбеди. Ол манакайынан араай чыгып, јууктап келген андарды үрkitпеске, өлөннин ле јыраалардын ортозыла ады јаар ууланып базып ийди.

Адын ээртеп, минип алала, өзөк төмөн араай јортуп браатты. Эш-нөкөри Јинји, јаш балазы Јыламаш Тарыктын јүрегин кемирип тургандый болуп билдирет. Кезикте јүреги каран чочып, шимирип турганын Тарык кайкап, јанып браатты. Онын санаазына јайзангнын, темичининг кезедүзи де, камчызы да кирбейт. Онын јүрегининг де учун билези керегинде сүрекей чочыйт. Онын учун ол адынын јорыгын түргендедип ийди.

Јинји уйкудан эрте ойгонды. Кабайдагы балазы ыйлабазын деп, уйлар саап барардан озо оны эмчектеди. «Бистин айылду болгоныстан ала бүгүн он јыл болуп јатканын Тарык эске алынды не?» — деп, Јинји сананды. Кече өбөгөни андай берерде, Јинји түн ортозы болгончо уйкузы келбей јаткан. Ол Тарыкла экү эн баштап танышканын, онон айылду болгон күнди, онын кийиндеги **өткөн он јылдын** туркунына канча-канча катап болгон тонокторды ла олјолорды, оору-јоболдорды, ачыналарды, төрт бала чыгала, кату јүрүмге чыдашпай јада калгандарын, бу кабайдагы кап-кара көстү Јыламашты адазы сүрекей сүүп ле ого карузейтанын, калан јууп келген темичилер «калан учун киш, камду эмезе

сыгыннын мүүзин таппазан, үйинди аларыс» деп кокыр-лаачы болуп туратандарын ончозын улай-телей эске алынды. Жыламаш энезинин эмчегин эмип жадала, уйук-тай берди. Жинжи балазы ойгонбозын деп араайынан өрө турды. Ол јунунып алала, көнөк алып, уй саарга айылдан чыгып келди. Јер јарып калган, је күн чык-калак.

Жинжи төмөн көрди. Тан атту оннон ажыра кан-дый да сан башка улус клеетти. Аттары богоно, бөрүктеринин төбө тужы сүүри, чокпорлорлу улус айыл-га јууктап келди.

Жинжи тонокчы кыргындар, келгенин билип ийеле, ойто ло айлы јаар кирип, кабайдагы балазын ку-чактанып алды.

Тонокчылар айылдын ичин тоноп, уйларды бозула-рыла кожо айдады. Жинжи олорло кожо барарынан мой-ноп ийерде, бир сартак сагалду, сары чырайлу кыргын Јинјинин колынан кабайлу балазын блаап алды. Экин-чи кыргын дезе Жинјинин эки колынан армакчыла буу-лап, айылдан чыгара сүүртейле, атка минип, армакчы-ны терепчилей тартып ийди.

Жинжи кыйгы-кышкыны ла ый-сыгытты канча да ки-ре тыгыдып турза, ого болужар кижі јок болды. Онын айылдажын, јиит уулды Ойлошты, үйиле кожо кыргын-дар база олјолоп, айдап алгандар. Жинјинин кабайлу ба-лазын өнөрип алган кыргын күнбадыш јаар баштап јорт-ты. Жинјини армакчы бажына јединип алганы кийни-нен база јортуп ийди. «Былтыр бу киреде Агой-Оозын-дагы төрт өрөкө айылдын улузын мал-ажыла катай кыр-гындар база мынайда айдай берген. Олордын адаанын алып, кем де некебеген. Эмди бисти база анайып апа-ратканы бу туру» — деп, Жинји сананып, улам сайын кайа көрүп, једекте баратты.

«Канайып-кунайып Тарык бүгүн эрте јанып келзе,

---

¹ Кан-Оозынын озогы улузы казахтарды кыргындар деп айдатан.

ол отурбас, бистин кийнистен келер, бу көрмөстөрлө ол өлүжө берер, жаңыскан күчи кайдан жетсин, тегин жерге бойы өлтүртер. Оны канайып токтодор? Акыр, жаан ырабай, келишкен ле жерге мен Жыламашты арттырып койойын, адазы оны таап алар. Адазы кыйалта жоктон бисти истеп келер. Балазын таап алза, ол онон ары барбас. Балам адазыла кожо Алтайына эзен-амыр артсын» — деп, Линји сананды. Кыл армакчыла кезе буулап койгон колдору чиректешке сүрекей тын сыстажып, оорып турганынан калажырап, Линји атту кыргыннын кийнинен жүгүрө базып, сүрекей терлеп те брааткан болзо, эш-нөкөри Тарыкты өштүлөргө туштабай, Алтайына эзен-амыр артсын деген санаалу браатты.

Күн өксөп чыгып келерде, тонокчылар Линжини Чарас суунун жаказында Мөрөйдin аралы деп жердеги одуга экелтир. Анда тонокчылар Кайсын сууны жакалай журтаган беш өрөкө айылдын улузын бала-барказыла, мал-ажыла катай айдап экелтир.

Линжинин күлүзин чечип ийеле, балазын экелип бердилер. Линжи көжүп ле тижип калган сабарларыла неме тудуп болбой, колынын кан буулган жерлерин карыларыла жыжыштырып, балазын эмчектеп отурада, онын көс-төринин жажы болчоктолып, жүзи төмөн төгүлө тамчылап турды. Линжинин отурган жеринен ыраак эмес узун-узун жыраалардын ортозында жоон бөкөн кайын турды. Бир кыргын ол кайыннан бир аякка жулук экелип, озо баштап бойы ичеле, онон нөкөрине берди.

Балазын бойыла кожо тонокчылдардын жерине апарбай, бедреп, истеп келген адазы таап алгадый, эптү жерге арттырып койорын сананып отурган Линжи бөкөн кайында жулук тамып турган жерди көрүп ийеле, балазын ол кайыннын тюзине арттырып койорго, ары-бери аяыктанып отурды.

Одуга кенете ле бир кыргын чапканча келеле, не-ни де кыйгырып, түрген-түрген айдарда, ончо кыргындар

түймеже берди. Жинжи жыраа ажыра жажынып, балазын кайыннын жанына апарала, баланын оозына кайыннын жулугы тамып тургадый эдип кабайды келиштире тургузып, кабайдын үстинен жабатан жабынчыны ыраактан көрүнүп тургадый эдип, кайыннын будагынан буулап ийеле, калганчы катап окшоорго балазы жаар ууланып ла жүрерде, байагы терепчилеечи кыргын чачамтыгып, кыйгырып, жүгүрип келеле, Жинжинин колынан серпий тартып, камчыла жастыра-мыстыра согуп, жүгүрте бастырып айдап, айдуга барып жаткан улуска кожуп ийди.

Тарык өзөккө түжүп келерде, күн тал-түшке једе берген болгон. Жайдын мындый изү күнинде аттар аралда ла сууда тебеелейген, уйлар ла бозулар сайгактап манташылап туратан. Же бүгүн бир де мал көрүнбейт. Суу жакалай турган Барыс ла Болчонойдын айылдарынын жанында ийттер де, балдар да жок. Ончозы ээн немедий болгонын Тарык алан кайкап, адын желе бастырып, жортуп браатты. Барыстын айлынын жанына једип келерде, бу айылдын тудаган Тайгыл деп кара ийди јолдын жаказында өлүп калган јатты. Ийттин көксине согоон кадалып калган эмтир. Тонокчылар болгонын Тарык билип, өзөкти төмөн, айлын көстөп, түргендеп ийди.

Тарык журтында једип келеле, адынан түжүп, айылдын эжигин кайра ачты. Айлы ээн. Ончозын тоной берген. Жинжи де, Жыламаш та жок. Адына минди. Кайсын суунын кечүзинен ис кести. Аттардын, уйлардын, улустын истери өзөкти төмөн барыптыр. Тарык тонокчылардын изин истеп, јолды төмөн јелди. 3—4 чакырым барган кийинде, ис Чарастын суузынын жаказында Мөрөйдин аралы жаар барган эмтир. Тарык ыраагынан аралды ајыктап көрди. Каргаалардын ла сангыскандардын табыжынан өскө не де угулбайт, көрүнбейт. Ол чеберленип ле ајыктанып, аралдын жаказына једип келди. Озо баштап тонокчылардын одуланган јери көрүнди, онын кийинде тонокчылар тоноп алган малды ла олжо-

лоп алган улусты өзөкти төмөн апарган изи анча-мынча ыраактан көрүнө берди. Жаш өлөңди тепсей бастырып барган изинен ле одуланган одузынан тонокчылар көп улус эмези билдирди.

Оштүлөрдүн кийиненг ононг ары барарга, Тарык адын камчылап, ичкери тап эдерде, кенетийин жаш баланын ыйы угулды, ээчиде ле улу деп куш эдип ийерде, баланын үни токтой берди. Тарык алаң кайкап, тындаланып турды. Анча-мынча болбой база ла бала ыйлады, ээчиде база ла улу деп куш эки-үч оос эдип ийерде, баланын ыйы токтой берди. Тарыктын жүрегининг типилдежи тынгый берди. Ол адынынг оозын бура тартып, табыш угулган жер жаар жортуп ийди. Күнчыгыш жаар бөкөйгөн жоон кайында улу деп куш отурды, анда онынг уйазы бар эмтир. Улустынг тактай тепсеп койгон жери ле Тарык жортуп браадала, бөкөн кайынгнынг атакы бу дагында кандый да кийис калбандап турганын көрди. Тарык адын токтодып, лаптап көрөлө, балазынынг кабайынынг жабынчызын танып ийди. Бала база ла ыйлай берди. Тарык балазынынг үнин танып, кайынг жаар мендеп жортты.

Ол балазын кайынгнынг төзиненг таап алала, тонокчылардын кийиненг ононг ары барып болбогон.

Кабайлу балазын Тарык атка өңөрүп алала, арга жокто айлы жаар ууланып, кунук санаалу жанып ийди.

Тонокчылар олжолоп экелген улузын байларга жалчы эдип саткылап ийген. Чакарбай деп бай кыргын тонокчыларданг Жинжини эки сарбаала толып алган.

Баштапкы өйдө Жинжи байдынг уйларын саап, бозуларын кабырып жүрген. Күнчыгыш жаар учуп брааткан куш ла көргөндө, жаантайын «агаш-ташту Алтайда, мөңкү карлу сүмердинг эдегинде менинг эш-нөкөриме Тарыкка ла ак сүдимди эмизип азыраган балам Жыламашка эзен айдып бар» — деп жайнап жүретен.

Кезикте Жинжи качып жанар да күүни келетен. Же

Эрчиш сууны кечер арга жок. Олјочылар оморды төрт конуп, бежинчи күнде бу јерге алып келгендер. «Бу ла јаан талайды кечетен болзом, туку ол турган көк-чанкыр тидисектү кырды көстөп жүре берер эдим, канатту болзом кайдат» — деп, Јинји калактап жүрди. Ол кере түжине ле иштенип жүретен, түнде дезе узак уйуктабай, јерин, билезин санап, ыйлап-сыктап јадатан.

Тарык балазыла экү айлына јанып келерде, айылда јиир-ичер аш-курсак жок: ончозын тонокчылар апарган. Айландыра бир де тынду неме көрүнбейт, керек дезе ийттин, куштын да табыжы угулбайт.

Тарык айлынын јанында кобыдан айлар казып экелип, сууга кайнадала, онын мүниле балазын умчылап азырады.

«Је јаш баланы јангыс ла өлөгнин мүниле канчазын умчылаар. Омбо јайзанга барып јалынар, бир уйдын сүдин саап ичерге ого јалчы болор туру» — деп сананала, онын айлына барып, анда ла артып калды.

К. Төлөсов.

ТАНЫБАГАН

(Куучыннан алган үзүк)

Анайда јуу-чак божогон. Солдаттар бирден-экиден јанып баштадылар. Бир солдат јанып келген турар — бистин адабыс эмес. База бирүзи јет келер — база ла бистийи эмес. Учы-учында чөкөй дө бергенис. Озо келген солдаттардын айдыжыла болзо, октябрь айдын учында ба эмезе ноябрь айдын баштапкызында ба — бастыра фронтовиктер јанар.

Бис энем-сулар ол өйди база коркышту сакый бергенис.

Чындап та, октябрьдын учында бир чанак солдаттар јурттын үстиги јанында айылдарда келип түшкен дештилер. Мен бу уккан солунымды энеме түрген ле

келип јетирдим. Сольктап та турганым коркыш, айдынып албай да турганым андый. Бир сөс чыгар, экинчи сөскө туктурылар турум, энем үнин бийиктедип ийди:

— Једеен уул дейт, эмдиге јетире сөс тө ондоп айдып болбос.

— Бу не не, эне. Орөги айылдарда дезе, туку не не...

— Чимиригин арчы дейдим. Айла эзенде школго баратан дейт.

Мен катап ла јазанып алала, эрмегимди баштадым.

— Эне, туку орө не, туку кем-эште дезе бир чанак јара-аш, јара-аш кийимдү солдаттар келген.

Энем менин өкпөорип турганыма тын сүүнбеди де, је кату да сөс айтпады. Јангыс ла тунгак үниле кулактааш бөрүгимди буулап јада айдат:

— Адаг барарда, сен јүк ле үч јашту болгон. Сен аданды таныбазын да јолду. Кичинек бала нени танытан эди. Је айса болзо, адазы уулын танып ийер. Балдарла кожо ол солдаттар түшкен айылга бар, балам. Айса болзо, адан сени танып ийер. Јүгүреер, балам, јүгүреер.

Бис бир түней «боркылар» ол айылга күр-мар једип ле бардыс. Мында кезиги ыйлап јат, кезиги окшожып јат, кезиги бијелеп јат.

А мен кирип ле барала, сананган сагыжым: «Бу былардын кажызы менин адам не? Ончозы ла јараш, кийимдери јалтыражып јат. Эмди кажызы келип кучактагай не?..»

Мынайда сананып турганчам, кандый да келин бистерге, «боркыларга», бир-экиден пряник, конфет берди. Эмди мыны чайнап туруп, сырангай ла јуук отурган солдат јаар бир эмештен, јууктадым. Онын тизезине араай табарып ийеримде, мен јаар јылу көрөлө, ада-энемди сурады. Мен айдып береримде, ол бажымнан сыймайла, јаагымнан окомдоп салды. Мен анайда үч кире

солдаттын јанына јууктап јүргенчем, байагы ла келин колыла имдеп, кулагыма шымыранат:

— Бу пряниктен, конфеттен алала, тышкары барып ойноп жүреер, балдарым. Онон башка бу јаан улустар слердин буды-колоорго базардан аяабас. Тышкары барып, јуунап, јажынып ойногор, балдарым.

Чындап та, ол келин бистерге карманыска конфет-пряниктен салала, тышкары чыгарып ийди. А менин энчикпей турган немем — адамды ла көрөргө, чырай-бажы та кандый кижиге?

Бистер тышкары чыгала, эмди кырутып калган көзнөктин алдына келдибис. Туранын ичиндеги тал-табыш угулып та турза, је улустын жүстери көрүнбей турган да. Айдарда, ончолорыс ла кырутып калган көзнөкти тилдерисле ойо кайылтып алып, туранын ичин ширтей бердис. Солдаттардын медальдарын, бөрүктериндеги чолмондорын, каткырып ийгилеерде, чырайларынын жарыктарын! Оны тен тегин сөслө јартап айдып албагадый эмтир. Мен мыны ончозын көрүп чыдашпай салып, бодоп ло айда салып ийдим.

— Көрөөр, уулдар, менин ајам мынаар ол отуры.

— Кажы, кажы?! Мынаар ол саалдузы ба?

— Јо-ок, мынаар ол каткырып отурганы.

Та кемизи де айда салды:

— Мо, ол Сазыйдын таайы дебей кайтты.

— Мен ойноп турбай, уулдар. Менин ајам мынаар ол, столдын учында отурганы. Мен слерди кайдар эмеш деп турбай. Бот, менин ајам ол — деп, тоғо берген көзнөкти тилимле катап ойгон ајас јык ла салып ийдим.

Уулдардын та кемизи де менин сөзимди кезе сокты:

— Мо, ол менин јестем, Чуулаш эјемнин өгөөни деп јангы ла энем айтты не. Сенин ајан ол эмес болбой.

Мен бу коронго чыдашпай, ачынбаан кижиге болуп, уулдардын ўсти орто бардым:

— Је айса айдып бер, менин ајам кажы? А мен бойым билерим кажызы.

Мынайып ла турала, байагы ойдыктан шыгалап ийзем, бу менле кожо момондоп турган Јыман бир солдаттын койнында отуры. Солдат оны жытап, окшоп туру. Мыны көрөлө, ичим та канайда берди болбой, оны тегин сөслө айдып болбос.

Бис ол энгирде көп катап турага кирип-чыкканыс, бастыра солдаттарды да эбирип келгенис, је бисти, төрт пө, беш пе кире уулды адаларыс таныбаан эди.

В. Тоенов.

БЕЛЕНГИР КАЛБАК

Байрам Сапышевич ын-шын болуп калган, үредүчизи јок класска кирди. «Ұчинчи урок немец тилдин урогы. Нонна Карлованын келбей калар учуры јок. Андый болзо, ажындыра айттырып ийгедий кижии эди» — деп сананды. Нонна Карловна быјыл пенсияга барар учурлу болгон. Је школго немец тилди үредер үредүчи келбесте, база бир жыл иштеер болуп сөзин берген. Јаңыскан јаткан карган үредүчининг су-кадыгы калганчы өйдө уядап жүрген.

Уулчактар ла кызычактар бир партаны айландыра тургулап алган, та не де керегинде куучындашкылайт. Тууразындагы эки кызычак классный руководительди көрүп ийеле, эпјоксынып, тегин де ару досконы арчыгылай берди. Эмди балдардын бастыразынын көстөри Байрым Сапышевичте. Үредүчи бир эмеш өйгө нени де айтпай, кажызына ла лаптап көрөлө, јаңыс ла: «Кем?» — деп сурады. Ұренчиктер кару бербей, јерлерине түрген отургылай берди. Баштапкы партанын үстинде көнкөрө јаткан Ырыс деп јобош, класста сыны ончозынан кыска уулчак күүн-күч туруп келди. Байрым Сапышевич

өскө балдарга көрө, Ырысты урок үзер деп качан да сананбаган.

— Кайнайткан? Не болгон, Ырыс?

— Та, бойым да билбей калгам — уулчактын көс-төри мелтирей берди. — Нонна Карловнаны ачынар болор деп бодободым да...

Немец тилдин урогы онын клазында экинчи катап үзүлди. Баштапкы катап урокты бежинчиде экинчи жыл отурган Карта деп уул үскен эди.

Английский тилдин үредүчизи город жаар көчөрдө, онын ордына школдо немец тилди үредер деп шүүшкендер. Жаңы үредүлү жылдан ала немец тилди үредерге жажы жаанай берген немец укту үй кижиге келген. Онын сок жаңыс уулы ла өбөгөни Ада-Төрөл учун Улу жууда өлгөн.

Жаңы үредүчи озо баштап балдардын кичеенкейин ле жилбиркегин кайкап, оларды мактап туратан.

Же «ЧП» деп немелер экинчи четвэрттен башталган. Үренчиктер Нонна Карловнаны чын ла немец укту кижиге деп та кайдан да түрген билип алгандар. Бу су-алтай журтта алдында немец укту кижиге журтаган эмес, онын учун онызы балдарга солун болгон ошкош. Жаан удабай уроктордо: «Слер чын немец пе? Адагар кем? Кайда чыкканаар, — керек дэзе, — Гитлердиге көргөнөөр бөө?» — лө онон до өскө баштак сурактар бергендер. Үредүчи озо баштап бу сурактарга тогыналу каруу берип, онон керек дэзе ада-өбөкөлөри бистин орооннын улузы болгонын жартап туратан. Же кезик балдар та оны ондобойтон, та ондоор күүндери жок болгон.

...Бу күн Нонна Карловна эртен турадан ала бажы оорып та турган болзо, бежинчиге класстагы сок жаңыс урокты барып өткүрип койор деп сананган. Ол школдын коридорына кирерде ле, күзүнгинин өткүн үни угулган. Ол өйдө бежинчиге класстын эжигинен та кемниг дэ: «Немец келип жат, немец дийдим, белетенигер!..» —

деп, аайы-бажы жок кыйгызы угулган. Ого коштой перемде кем де доского мүүстү немец солдат журайла, алдында жаман сөстөр бичип салган. Карган үредүчи класска кирерде, балдар бастыразы сыр каткыда болгондор. Бу мыны ончозын көргөн-уккан карган үредүчи ачынала, жүре берген.

«Чын ла, ол тенегеш нени айтканын бойы да сананбаган ине. Кече-башкүн кинодон оны соныркап көргөн болбой кайтсын. Жаан класстардагыдый куучын олого жарабас. Акыр, ологго бистин совет албаты Ада-Төрөл учун Улу жууда немец албатыга эмес, фашисттерге удурлажа жуулашканын жартаар керек» — деп, Байрым Сапышевич жанып браадала сананган.

— Отурыгар. Немец тилдин урогы болбос.

Байрым Сапышевич портфелинен сабында кан-кереденин сүри базылган беленир жаан калбак чыгарып, журналдын үстине салып койды. Калбактын сол жаны сүрекей жукачак болуп калган. Класстын ичинде чымыл да учса угулгадый тым. Бастыра үренчиктердин көстөри сан башка калбакта.

— Бу немец солдаттын калбагы. Оны менин адама немец наязы жуу тужында кереес сый эдип берген. Адам оны кандый да сыйдан артык баалайтан. Жуунын кийниндеги күч жылдарда бистин билеге көп жакшы немелерди курсакка толыырга келишкен. Адамнын Германиядан экелген немелеринен жангыс ла бу калбак арткан. Адам шыркаларынан улам оорып, жада калар алдында калбакты меге чеберлеп жүр деп берген.

...Ишмекчи, коммунист Курт жуу башталардын онынчы күнинде адамнын турган чазине бойы келип, фашисттердин кара санаалары ла пландары керегинде жан учурлу документтер экелген. Онон тылга барарынан мойноп, канзыраган фашисттерге удурлашкан от-калапту көп жуу-согуштарда турушкан.

Бир катап бистин он јуучылга фашисттердин јангы танктары јуулып турган јерди тапсын деген јакару болгон. Бу јаан учурлу кайу учун немец коммунист Курт ла адам каруулу болгондор.

Бистин кайучылдар танктар турган јерди јук ле учинчи кунде тапкандар. Је бойлорынын билип алгандарын чокымдаарга ологго документтер ле «тил» керек болгон. Фашисттерди серендирбеске «тилди» танктар јуулган јерге келип турган јолдон алар деп шүүшкендер. Энгиргери јолло одуп турган машиналардын ла оскө транспорттын тоозы эмеш астай берген.

Гранаттарла откүрген јуу-согуш узак болбогон. Тоолу минуттардын бажында шоссе јолдо јенил јорыкту машина ла төрт мотоцикл јаткан. Олорды айландыра оннон ажыра өлтүрткен фашисттер. Бир офицерди бистин јуучылдар машинанан чыгара тарткандар...

Фашисттер бистин кайучылдардын кийнинен ары јаан отряд ийген. Бистин эки јуучыл базарынан мойножып турган фашист офицерди ле документтерди алып, озо барган. Арткандарына дезе өштүлерден олорды корып, тартыжарга келишкен. Бистин алты јуучыл геройдын олүмиле өлгөн. Түн кире берген. Сол колына шыркаладып койгон Курт шыркалу адамла кожо арткан. Онон эки кунге улай агаштын, јыраанын ортозына јажынып, адамды бистин черү турган јер јаар сүүреткен. Сассу јерди автоматтын кындагыла ойып, ого јуулган суудан бу калбакла адамга ичирген. Учинчи кунде бистин јуучылдар шыркалу эки нөкөргө болушка келгендер. Онон адам узак ойгө госпитальда эмденген.

Шырказы јакшы болуп, частька ойто келерде, Курт ого бу калбакты туттургызып, айткан:

— Сенин јүрүминди аргадаган калбакты сеге сыйлап турум. Јылыйтпа, ол бистин кожо откөн јолыстын кереези.

Онон жаан удабай Курт база бир канду жуу-согушта ат-нерелү керек эдип, жалтанбастардын олүмиле олгөн.

Ўредүчи куучынын божотколокто, күзүнгинин табыжы угулды.

— Беш уроктын кийнинде пионервожатый келер. Ырыстын ла Картанын кылык-жанын көрөрис — Зина деп омок кызычак балдарга жарлады. Уулчактар Байрым Сапышевичти курчай туруп ийдилер.

— Ол калбакты берзеер, бис көрөөк.

— Же көрөөр. Онон Ырыс ла Карта меге экелип берзин.

Байрым Сапышевич школдын көзнөгинен жанып брааткан үренчиктердин кийнинен ары көрүп турды. Ырыс ла Карта нөкөрлөринен айрылып, карган үредүчинин айлы жаар бурылдылар.

Бир канча ой өткөн кийинде Байрым Сапышевич олордын кийнинен турага кирди. Төриндеги кыпта жастыктарга жөлөй отурган Нонна Карловнанын колында беленгир калбак көрүнөт. Карган үредүчи орыннын жанындагы жангыс тактада отурган эки уулчактын блааш-телеш куучынын угуп, күлүмзиренип отурды.

ТЕЛЕКЕЙДИҢ БАЛДАРЫ

Е. Стюарт.

ОЛОРДЫ САНАНЫП ЖҮР

Жер-телекей үстінде
Жери башка балдар бар.
Ак-жарыктын алдында
Алтан жүзүн ороон бар.
Кара чачту најылар
Канча жерде журтап жат,
Алтын сары чачтулар
Алты талада өзүп жат.

Ак чырайлу балдарды
Аңылайтан учур жок,
Терези кара балдарга
Тееркейтен жан жок.
Жер үстінде балдардын
Бүткени түңей, билерин,
Же жаңыс ла бир неме —
Жүрүми башка олордын...

* * *

Чарлидий балдар көп,
Чамчазы ыртык жүргүлейт.
Ачап буржуй жеринде
Аштап-суузап өлгүлейт.
Торолоп, тоңуп жүрерге,
Не чыгатын болбогой,

Магазиндерде кандый ла
Жакшы курсак бар эмей.
Көрзөң, ол — ресторан,
Көкиген улус анда көп.
Килеп билбес байларда
Кижиге кайкаар акча көп.

Салымы ондый болзын — деп,
Не жайады болбогой.
Тенгери түрткен өргөөлөр
Тенкейишкен тургулайт,
Ачана-јутма кабындый,
Арсайышкан тургулайт.
Ол јердин јарадын
Ойногон тенгис јалап јат,
Байлардын кату жүрүмин
Бастыра јер көрүп јат...
...Куу чырайу уулчагаш
Оромло базып баратты,
Теп ле тегин санааркап,
Тенип жүрбей канайтты...
Јаш көөркий арыган,
Аштаганы сүрекей...
Ол баланын салымы
Андый туру жүрүмде,
Јаан кижидий кунугып,
Јаштан ала түрмеде...

Залда јылу, јаркынду,
Саң башка кеен кеберлү.
Јүзүн-базын музыка
Јүрекке тийер ийделү.
Канча түмен курсактар
Кандый јакшы јытанат!
Чинези јок уулчактын
Чилекейин агызат...
Боройгон көөркий јалтанып,
Бозогоны алтады.
Ичкен-јигеннин артканын
Тударга ол кармайды...
— Уурчыны тудаар! — деп,
Улыган кыйгы угулды.
Бош аштаган уулчакты
Полицейлер уужады...
Канчаны кыйнап јоголткон
Кара түрме унчукпайт...
Чагы чыгып арыган
Чарли узак унчукпайт...

* * *

Том деп негр уулчакты
Тарындырбас неме јок,
Чырайы кара неме! — деп,
Чыйралкабас неме јок.
Ак ээлер ийделү,
Ак ээлер ачынчак,
Кажы ла буржуй јамылу,
Кажы ла бай сайыркак.
Ак-јарыктын үстине
Том узак жүрбеген,

Је кичинек уулчагаш
Јескимчини көп көргөн:
Телекейде кулдар бар,
Тенкейишкен бийлер бар,
Јокту-јойу улус көп,
Јон кулданган байлар көп.
Кара, ак улусты
Ылгап турар јанду ба?
Аргазы јок јоктуны
Кыйыктайтан јанду ба?..

* * *

...Jaан тeнгистe jайканып,
Парoхoд тын бapып jат.
Яpык кўни jаркындап,
Jараш jўрўм ۆдўп jат.
Керептин кeен ўстиндe
Гoспoдалар тургулайт.
Jараш кийимдў, тoйу-тoк,
Jайканыжып баскылайт.
Jaан керептин тўбиндe
Jалчылар лa матрoстoр.
Кап-каpа таш кoмўр,
Кап-каpа негрлep.
Ак пaлубa ўстилe
Кapa уулчак jўгўрeт —
Тoм иштeнип, байлардын
Айбыларын бўдўрeт.
Jаңыс лa тўн oртoдo
Тoмнын ижи тўгeнeт.
Кoлы-буды сыстажып,
Уур уйкузы тoгўлeт.
Кату полгo jадалa,
Кapaнгуйдa ол ыйлайт.
Je ыйды кем угатан?
Учында ол уйуктайт.
Кандый да ый-сыгытты
Капиталдар аайлабас.
Ачана кoстў буржуйлар
Аштаганды аjарбас!..

Бир кaтaп парoхoд
Кандый да порткo тoктoды.
Oнчo улус сўўнип,
Гoрoдкo мeнгдeди.
Матрoстoр кeлeлe,
Солун куучын айттылар.
Кандый ырысту jер! — дeп,
Кайкажып турдылар.
...Кайда да ыpaaктa
Кар тўжўп jат — дeжeт,
Кapa лa ак улустар
Oнчoзы андa тeн — дeжeт.
Ырысту jарык jўрўмдў
Лaгepьлep бap — дeжeт,
Oскўс-jабысты бaзынбaс,
Jайым jaңду jер — дeжeт...
Тoм куучынды coныpкaп,
Торт aайлaбай тындады.
Oнын кийниндe тўнилe
Уйуктaп болбoй сананды:
«Кар дeгeни нeмeзи?
Кандый куштар болoтoн?
Ыpaaктa кандый тaлaдa
Ырысту jўрўм тaбылгaн?...»
Тoм кoўркий качан да
Ак карды кoрбoгoн...
Тeн jўрўмдў балдарлa
Тўнeйлeжип jўрбeгeн...

* * *

Жас кeлди, эбирe
Jаркынду, сўўнчилў!

Jўгўрип oйнoopгo,
Cўрeкeй jилбилў!

Je аштап жүреле,
Канайып ойнотон?
Jенил курсакты
Кайдан табатан?
Пьер деп уулчак
Площадьта отурды,
Чанкыр чечектер
Садып отурды.
Таштын үстине
Чечектер жүрайт,
Жазап, эптү,
Жараш жүрайт.
Откөн улус
Соныркап көрөт,
Кыжыран киж
Кылчайып өдөт.
Ичи ачып
Килеген неме
Үч акчаны
Чачып ийет...
Талдама уулчак
Пьер сүүнет,
Талантын мынайып
Садып жүрет.
Айлында онын
Сыйны, энези...
Иш таппаган
Локту адазы...
Тенгери кандый
Чанкыр, чанкыр!
Телекей кандый
Кату, казыр!

Je Пьерде
Нажылар бар,
Jергелешкен
Уулдар бар.
Кожо газет
Садып жүрет.
Кожон салып,
Ойноп жүрет.
Амыр-энчү
Бек болзын деп,
Албатылар
Нак жатсын деп,
Кычыруга
Кол салдырып,
Кылыктуга
Тын соктырып,
Уулчактар
Көп иштенген,
Улу ишти
Чек бүдүрген,
Стенелер сайын
Бичик бичиген,
Ичте санаазын
Оштүгө жетирген:
Американдар,
Атанаар! — деген,
Янкалар,
Жаныгар! — деген...
Кичинек Пьер анайып,
Киж кайкаар иш эдет,
Албатызына тузалу
Акту күчин жетирет!

Конфет соорып, каткырып,	Кару улу Төрөлин
Кару школго барганда,	Кайкалду тыгып турарда;
Бичик-биликке үренип,	Келер жүрүминг там ла
Пионер болуп алганда,	Кеен көрүнип турарда —
Жаңы школдор төзөлип,	Сен качан да ыраакта
Жаранып өзүп турарда;	Нажыларыңды сананып жүр,
Эне-адангың жүрүми	Аштап-суузап, шыралап
Эмди байып каларда;	Жүргендерди билип жүр!

Т. Шинжин.

ЭНЕНИНГ ЭРКЕЗИ

Энем меге кызыл ботинка садып берген. Бистинг журттынг магазининде кызыл крем жок учун, мен энеме айдатам: «Кара ботинка алзагар торт, не дезе магазин-де кара крем толтыра». Ого коштой, кызыл ботинканы бу ойгө жетире кийбегем.

Бир катап бистинг билебиске бир кыс кожулган. Онын ады — Карагыс. Ол жети жашту, меге база анча ок болор. Бис куран айда чыкканыс. Мен бу айдын он сегизинчи күнинде чыгарымда, ол дезе жирме үчинчи күнинде чыккан. Бис жажыт. Айдарда, үренер тушта школго экилебис кожо барарыс.

Же Карагыс бистинг айылга кайдан келген? Энем айткан.

— Бу Торко таайынгың жаңыс балазы. Ол эмди бисте жүрер.

— А бойының айлына не жүрбей турган? — деп, мен удура сурадым. Торко таайым эки жыл мынанг озо бистинг айылда болгон ошкош эди, же ол менин санаа-ма жакшы кирбейт. Ол тушта таайым Карагыс жокко кирген. Карагысты баштап ла көрүп турганым бу.

— Таайың оорыйла, јада калган, балам. Мен бодозом, сен Карагысты жаман көрбөзүң. — Оноң ары энем нени де айтпаган. Менде сыйын да, эже де жок болгон.

— Адазы кайда? — деп, аайлабай энемнен катап сураарымда, ол айткан:

— Учы-түбине не түжер! — Оноң бир эмеш отурала, унчукты: — Адазы башкы жыл трактор авария эдерде, өлгөн... Билдин бе? Карагыста эмди эне де, ада да жок. — Оноң ары энем унчукпай барган.

Энемнин бу калганчы сөстөри мени арай ла ыйлатпады. Же ыйлабагам.

— Саду, — деп, энем меге айтты, — школго барар тушта сен ботинканды Карагыска бер — ондо өдүк жок.

— Же — деп, мен жөпсиндим.

— Сеге мен көм өдүк жаап берерим.

— Же...

Энем иштеп турган болзо, меге эмезе Карагыска сопокты ба, ботинканы ба садып берер эди. Ол оору. Бажы оорыганынан бери үч жыл болуп браат.

Менде ада жок. Мен бир жаштуда ол энем ле мени таштап ийген деп бу ла күндөрдө билип алгам. Адам бисти не керек таштаган, оны чек билбей жадым. Ол өскө кижиге алган деп айдыжат. Айса, өскө кижиге албаган болзо, ол бисти ойто таап алар эди деп, мен сананып жүрөтөм. Адам бар болзо, иштеп турган болзо, мен школго жаңы сумкалуу, жаңы книгаларлуу барар эдим. А менин эски. Олорды ончозун энем улустап сурап, жууп алган. Андый да болзо, менде ончозы бар. Карагыста не де жок.

Мени ле Карагысты энем баштапкы сентябрьда школго экелген. Бистин кирген класс жаан, жарык. Үредүчи база жакшы, не десе ол кижиге эрке көрөлө, каткырынып турар.

Карагыста кандый да книга жок учун, оныла мен

җаңгыс партага отурарына айылда куучындажып алган болгону.

Җе эки кўннинг бажында ўредўчи Карагысты эн кийиндеги партага отургызып салды. Чын, Карагыстын сыны узун. Ого көрө, мен җабыс сынду ла көзим доскодо бичигенине җетпейтен. Онын учун мени алдындагы партага отургыскандар. Бистин сумкабыс җаңгыс, җе эки кышту. Бир кыбында Карагыстын тетрадьтары, ручказы ла карандаштары. Бир кыбындагы җөөжөлөр менийи.

Класста балдар җирмеден ашпас. Менле кожо отурган уулчак — баштак. Ол кезикте кижинин кулагына чертип ийер, кезикте кенерте, ўредўчи көрбөс аразында, кабыргазына җудрукла түртүрүп ийер.

Мен книгамды Карагыска бергемде, ол нөкөрим айдан:

— Мен сеге кычырарга книганы бербезим. Бойынның книган кычыр.

Карагысла кожо отурган кызычак чек кыйгас. Ол книганы ортозына салып, ортокко кычырарын сүүбейтен.

Бир кўн школдон келеле, энеме айттым:

— Бис экў эки башка отурып җадыс. Кожо отурган балдар книгадын кожо кычырарга көп сабазында бербейт. А Карагыс ла менин книгаларыс җаба.

Удабады, энем школго барып келгенинен бери Карагыс ла мени ортозындагы партага кожо отургызып салдылар.

Школдо балдардын көп нургуны ботинкалу, сопокту. Кезик уулдардын кийими бир түңей. Ол школьный костюмдар. Менин кийимим тегин. Велветка штан ла велветка пиджак болгон. Ўчинчи класста бир кызычак база мен чилеп көм өдүктү салып җүрет. Кем де бисти көм өдүктү деп кыйа көрбөйтөн. Җе андый да болзо, ботинканы кийер күүним тын болды. Онын учун бир катап Карагыс айттым:

— Карагыс, ботинканы селижип кийек. Эки-үч күн мен кийейин, оноң сен кий.

Карагыс ол тарыйын унчукпады. Жөпсинзин деп, онын күндерин көптөдип айттым:

— Неделеде ботинканы үч-төрт күнге сен кий, мен өдүктү жүрейин. Эки-үч күнге ботинканы мен кийейин, сен өдүктү жүр.

— Же — деп, учында Карагыс жөпсинди.

Бу керекти энем билбес: бис ого айтпаганыс. Куучын аайынча ботинканы эки-үч недеlege селижип кийип жүргенис. Же учы жаар ботинканы менин сураар күүним жок болгон. Ол өдүктөн жеңил, эптү, бут терлебес, серүүн. Карагыс нени де айтпай жүрди. Жааш, жүт күндерде мен ботинканы чек уштыбай жүретем. Карагыс дезе көм өдүктү. Ол неге де комыдабайт. Онызы жакшы, же андый да болзо, мен чочып жүретем.

Бир күн эртен тура эрте мен көм өдүктү бозу айдап жүргөм. Келзем, Карагыс ботинканы кийип алган эмтир. Менин ичи-буурымда не де жимирт этти. Ыйым келди. Оноң канайып блаажар? Блаажарга да уятту...

— Саду, балам, сен ботинканы Карагыска совсем берип ий. А сеге кийинде сопок садып берерим.

Мен ого күүн-күч жок жөпсиндим.

Бу өйдөң ала мен Карагысты ичиге там жаратпай бардым. Айылда да, школдо до книгаларды кычырарга ас берер боло бердим. Партага коштой отурганыста, мен оны билдирбес жанынан чаганагымла түртүп туратам.

Жаан переменде жиирге алып алгам болчок калашты ба, айса курутты ба, мен жагыскан жип, сурашкан уулчактарга кичинектен сындырып беретем. Мыны ончозын Карагыстын көзинче эдерге албаданып туратам.

Бир күн школго эрте барганыс. Эрте барарын мен баштагам. Энем саржулу калашты газетке оройло, биске берип, айтты:

— Балдарым, теңненг үлежип жигер.

— Же — дедим. Чынынча, оны да мен бойым жагыскан жигем.

Школго барып жадала, Карагысты жолдонг туура, кижик көрбөс жерге апарып, айттым:

— Ботинканы суур! Одукти кий.

Карагыс ботинканы суурала, көм одукти кийип алган. Анайда эки-үч күн эдер боло бердим. Карагыс нени де айтпайт. Керек дезе көстөринде ачыныш та, жаш та көрүнбейт. Ыйладарга албаданзам — ыйлабайт. Жудрук-ла түртүргемде, согушпайт. Книгаларды бербезем де, төрт лө бешти мененг ас албайт. Тетрадьтарын карандыра уужап та турзам, ол түнөй ле жараш, ару бичийт. Же тетрадинг кирлү деп, үредүчи улай ла адылып туратан. Кем бурулу? Карагыс эрмек айтпайтан. Үредүчи оны адылза, менин куум кайнап туратан, тапту андый керек деп сананатам.

Ноябрь ай жагырган. Соок, жааш, кар, балкаш. Мындай күндерде көм одуктү жүрерге жыргалду эмес. Энем сопок садып бербейт. Байла, акча келишпей турган болор. Ол түк ирип, Карагыска ла меге меелей түүп берген. Карагыстын меелейи керек дезе чололу, менийинен жараш болды.

— Ботинканы суур. Одукти кий! — деп жаашту, балкашту күстинг бир соок күндеринде школго барадып, Карагыска айттым.

— Байа айылда кийер керек болгон. Жок, суурбазым. Эртең кийгейинг — деди.

— Суур дийдим! — деп коркыштана бердим.

Карагыс ботинкаларды суурып, үнденди:

— Саду, одүгининг ичи суу ба? Ботинкалардын ичи кургак. Жылу, Насокты кожо кийип ал.

Мен ботинкаларды кийип алдым. Онг буттын ботинказынан эместенг суу кирип турган эмтир.

Бис экинчи уроктын кийнинде, жаан переменде,

класста сүрүжип ле тытпактажып, ойноп турганыс. Кем де Карагысты ыйладып ийди. Көрзөм, эн ле кийниндеги партада отуруп турган Селек деп уул Карагыстын ак фартугынанг тудуп алала, та ненин де учун селбектенип, тартып турды. Мен Карагыстын андый айалгада боло бергенине сүүне бердим.

Анайып турганча, фартук колтык алдынанг эдегине жетире тадырай берди. Селек узун сынду, эттү-канду уул болгон. Ого үзеери ол күчтү.

Карагыстын фартугы ыртыларда, менин жүрек-буурымда не де шимирт этти. Ол энемниг Карагыска жаап, эптү көктөп берген фартугы болгон. Энем оны, айса болзо, калганчы акказыла алып, көктөгөн. Ак бөстинг артканынанг экилебиске экиденг ак жака көктөп берген болгон. Селек күчтү уул болгонын мен чек ундып салгам. Ол ло тарый Селекке калып барала, бар жок күчимле онынг тумчугына жүдрукла саларымда, тумчугынанг кан адып ийди. Онынг сагыжы ордына киргелекте, экинчи жүдрукты кулак төзине чыт эттирдим.

Селек жаман үнденип, класстанг чыгара жүгүрди. Була өйдө үредүчи класска кирип келген. Кем кемди сокконын, кем бурулузын үредүчи тартап алды.

Ол күн Карагыс партаданг бажын өрө көдүрбеген. Ол озо баштап өкпөзиреп, ыйлап отурган. Карагыстын ыйлаганын, ачынганын мен качан да көрбөгөм. Ол бажын көдүрбейт.

Энем Карагысты кандый каргышту сөслө арбаарын мен ажындыра сананып тургам. «Көрмөстинг балдары кижиге чак. Азыраар ба мыны, кийиндирер бе мыны» деер.

Бис айлыска жанып келген кийнинде, не болгонын ончозын уккан кийнинде, энем айтты:

— Же кем жок, кийнинде жагыны көктөп берерим. Акыр, ол Карагыска ботинкалу жүрерге соок болор. Көм өдүкти көктөп салгам, эмди угын көктөп турум.

Энем бисти арбабады. Ол бис керегинде улаи ла сананып турган эмтир. Менин кару энем, мен сеге качан да болзо быйаным јетирерим.

Ноябрьдын байрамына үч-төрт лө күн артарда, энем меге јангы сопок садып берген. Мен оны кийип көрөлө, онон Карагыска кийдирдим. Карагыска сопок тын јарады. Энеме айттым:

— Бу сопокты Карагыс кийзин. Мен көм өдүк кийерим. Јут күнде ботинкалу јүрерим.

— Эмди магазинде кара крем јок боло берди бе? — деп, тын эмес үниле энем айтты.

— Јок, ботинканы көп сабазын мен кийгем. Карагыс ас кийген. Эмди ол элеп калган.

— Јок кийгей. Мен јөп.

— Јок, мен сопокты кийбезим — деп, Карагыс араай, чөкөгөн үндү айтты. Санаамда ол уур үшкүрип ийди ошкош. Оок балдар јаан улустын көзинче үшкүрбейтен. Ого коштой Карагыстын «кийбезим» деген сөстөри энеме кандый учурлу угулганын мен ондоп болбодым. Чөрчөктөп туру деп билдирер. Је энем нени де айтпаган. «Кийбезим» деген сөстин учурын јангыс ла мен билерим. Онын учун сопокты керексибей турган эмезим, је ол менин будыма батпай туру деп, Карагыска јартаарга келишти.

— Сопоктын бажы будымды кызып јат. Тапчы.

Ол күн мен энемнен акча алала, магазиннен кара крем садып экелгем. Јангы сопокты ару да болзо, јалтырада кремдеп ийдим. Је Карагыс сопокты албаган. Ол энемнин көзинче айткан.

— Саду, менин будым кичинек. Сопок јаан. Сопокты сен кий, мен көм өдүкти кийерим.

— Чын, Саду, — деп, энем Карагыска болужып айтты. — Сопоктын кемин сенин будыга келиштирип алгам. Сен кий. Көм өдүкти Карагыска келиштире көктөгөм. Ол кийзин.

Керек энемнинг ле Карагыстын айткандары аайынча болуп калды. Ол кўн мен неге де арыгандый болдым. Кўчим чыгып турды. Же Карагысла эмди качан да беришпезим деп, ого килеп сананарымда, меге кандый да кўч кожула берди.

Жылдыстар койыла берерде, энем жылу кийинип алып, колхозтын ашту амбарларын каруулдаарга жүре берди. Бис экү энемнинг көктөгөн жуурканынын жылузына мелиреп, уйуктай бердис.

Энемнинг колынын эркезинен бис кандый ырысту! Байла, телекейде ончо балдар, ончо энелер ырысту болор.

И. Сабашкин.

ЛАЗАРЬ КОКЫШЕВТИНҢ ЈАШ ТУЖЫНАН

(Куучыннан алынган үзүктөр)

Чернила жазаганы

Ол жылдарда Лазарь баштамы класстарда үренип турган. Одоштой, суу кечире кажаттын үстинде, јаткан Кохту деген кызычак оныла кожо үренип турган. Онын адазы сүрекей анчы кижн болгон. Ондо ок-тары, пес-тен-патрон јеткил болгон. Же оны канайып алар, канайып мекелеер?

Лазарь узак шүүнип жүрген. Ол тушта Ада-Төрөл учун Улу јуу өдүп турган сүрекей уур, сүрекей кату ой болгон. Бичиктер, тетрадьтар, карандаштар, перолор, ручкалар ла чернила үренчиктерге једишпей, олордын көп сабазында чек јок болгон. Лазарь шүүнип ле жүрди.

Артпакка ла алынчыктарга артылып калган болчок кара ыштар көзине тийди.

— Ыштан чернила јазаза кайдар? — деп шүүнди. Балдарда сөклөдөн чейген чернила бар болгон. Же ол

чаазынга јоголып, изи де артпай, түрген јылыйып калатан. Лазарь кара болчок ышты изү сууга чейеле, чаазынга бичип көргөн. Кем јок ошкош. Кара буквалар ак чаазынга артып калат. Эртезинде бу черниланы тудунганча, ол школго барган. Онын чернилазын бастыра балдар кайкашкан. Кохту ончозынан артык јилбиркеп турган.

— Лазарь, чернила берзен. Менле үлешсен?

— Берерим. Үлежерим. Је сен де меге бир неме берер учурлу.

— А нени берейин? Менде бичик те, чаазын да јок.

— Бичик, чаазын бойымда бар. Меге өскө неме керек. Айла, уруктор божозо, туйказынан айдарым.

Өзөктө, Кумжулунын суузында, балдар таштан айылдар ла туралар тудуп, той балкаштан јол салып ойноп, ортозынан чараандар королоп турды. Кохту Лазарьдын үйден чыгарын кажаттын үстинен кетежип турды. Олор айылдын төринде колхоз силос оролоп турган терен ойдыктын кырында тушташты.

— Ме, тарыны ал. Пестен-патронды эртен экелерим. Адамнан коркып, арайдан ла уурдандым.

Лазарь бөскө түүп салган тарыны колтыгына кыстанып алала, Кумжулунын суузын ойто кече берди.

Мылтык жазаганы

Чернила керекке келишкен, ок-тары, пестен-патрон болор. Лазарь жазаган черниланы Кохту кысканып, балдарла үлешпей, јангыскан ла бичинип турган. Андый черниланы Лазарь база береечи болгон. Онын учун ол бүгүн Лазарьга пестен-патрон берер. Олор колдо. Туку ол суунын кырында турган Маралдын мылчазынын көңдөй толыгына сугуп салган. Оны кем де көрбөгөн, кем де билбес. Иженчилү.

Шак-шак, чат-чат эткен табыш канча күндерге улай кажаннын ары жанынан үзүгү жоктон угулып турды.

— Бу акам анда нени шакылдадып туру? — деп соныркап, Койло базып келди.

Көрзө, аказы кара терге түшкенче, колы-буды сыстаганча мылтыктын кындагына келишкедий агаш жондоп отурды.

— Слерди азыраарга мылтык жазап отурум. Ан-куш андайтам. Күртүк-сымда, койон-элик, байла, туштаар болбой. Олор бу аркада толтыра. Тарыны ла пестен-патронды Кохтудан алгам. Ыштан жазаган чернилага солышкам. Корголжынды ла көндөй темирди Боргой жес-тем берген. Чактырманы ла кондырып алзам, андайтан мылтык белен болор. Сен элик агыртарын, уулдарга айтпа. Билбезин!

Мылтык бүткен. Мылтыктын чеченин билерге, таңма адып көрөргө, Лазарь жүрексип, токтодынып болбой турды... Койло до аказынын салтарына жайылып, мылтыкты ченеп, таңма адар күүндү болды. Же баштапкы таңманы мылтык жазаган кижиге адар учурлу. Жан андый.

Айылдын төринде отко күйген кара төңөш туратан. Лазарь жазап алган мылтыгын ченеп көрөргө, таңма адарга шүүнди. Откүүлден өдүп алала, өштү көргөн чилеп, көңкөрө жада түшти. Жангы мылтыгын кара төңөшкө шыкады. От жалт этти, мылтык күлүрт этти. Үч карыш мылтыктын оозынан чачылган тары күски тумандый койылала, кап-кара ыш болуп тура берди. Кара төңөш көрүнбөй калды. Азырап жүргөн сары ийди мылтыктын табыжынан чочыйла, эки кулагын кызынып, ачу-корон кыгызып, потпышка кире берди. Потпышта отурган куштар чочыган бойынча жер-башка жүгүриже берди.

Тары ыжы сериди. Күн жаркыны көрүнди. Лазарь кара төңөшкө жүгүрди. Төңөшти айландыра басты, аяктап көрди. Же ок тийген сорбы билдирбеди.

— Ок тийбес кандый тармалу төңөш бу? — деп, чарчалып турган жүрегин токынадып, кимиренди.

— Төңөшкө тийбес мылтыгын эликке канайып тийетен? — деп чөкөп, Койло колын жаныйла, айлы дөөн ажанарга басты.

Јурукчы

Школдо балдар ойнойтон темир шарикту кичинек бильярд турган. Балдар ойноп-ойноп келерде, бу бильярд бастыра бойы сайалып, шалырап, үреле берген. Ончозынан көп бу бильярдла Лазарь ла айылдаш јаткан Вася Түков ойнойтондор. Олор энгирден ала түн ортозы өткөнчө, танг адарынан ала уроктор башталарына јетире ойнойтон. Эмди анайып ойнойтон-соодойтон бильярд јок болгон. Онон арткан сок јангыс кип-килен доско бар.

— Акыр, бу доского јурук јураза кайдар? — деп, Лазарь сагыш алынды. Лазарьдын эјези, адазынын сыйны. Нааш бу ла школдо техничка болуп турган. Школды, класстарды ла парталарды будыйтан жүзүн-башка будуктар онын колында болгон.

— Эје, мен јурук јураарга турум. Слер меге будуктар берзеер? — деп, эјезинен суранды.

Доско ло будуктар колго кирген. Ончозын айлына экелип алган. «Түндеги кырлар» деген Алтайын көргүскен јурук башталган. Јуруктын үсти кырында јаркынду тегерик ай көрүнөт. Түн түшкен кырларда андар ла куштар амыранып јадат. Јурук учына једип клееткен.

Бир катап Койло түжиле ойнойло, кайдан да аштаган-суузаган келген. Лазарь оны ајарбай, јурап ла отурган. Койло көрүп турза, агаш калбакта апагаш неме јаткан. Аштап-суузап калган Койло ол ак немени каймакка түнгей көргөн. Је ол каймак эмес, ак будук болгон. Койло мыны билбей турган. Ол будукла Лазарь түндеги ай кырлар бажынан чыгып клееткенин јурап отурган.

Аштаган-суузаган Койло каймакты колго алар аргазын таппай турат. Журукта эш-неме ондобос бойы аказынын журугын көмөлөйт.

— Ай өткүрө апагаш көрүнөт. Ого ак будук салбай, эмеш карартар керек! — деп, аказынын ийни ажыра журукты көрүп турган кижиге болуп мекеленет. Бойго десе ак будукту калбакты колго келиштирерге амадайт. Учуралды келиштирип алала, ага калбакта будукты бир ле сороло, журуп ийген.

— Ай жангырар тужында ого удур узак көрзөн, көзүң де кылбыгардан маат жок. Сен десе карартар керек деп калырайдың. Кайда, ол калбакта ак будукты бейин бер!

Койло айдынып болбой, «каймак» жууканына карылып, чилекей-чимириги чөйлип, сүт ичерге жүгүрүп жатат.

«Түндеги кырлар» деген Лазарьдын жууга ага айылдын күреезинде, аланчыкка учула буулап салган туратан. Мен оны көрүп жүргөм. Учунда ол кайда барганын, кайда жылыганын билер кижиге чыкпаган. Сүрекей ачынчылу!..

Шибеейлер

Лазарь билезин азырайтан эп-арга табарын ундыбай шүүнүп ле жүрди. Бир тушта энези онын өдүгүн көктөп отурала, болгобос жанынан калганчы шибеейин сындырып алган. Мыны көргөн уулы сагыш алынды. Узак шүүнбей, сууны төмөн жүгүрди. Колхозтын складтарына жетип келеле, ого жарагадый кадулар талдап алды. Жаның келеле, бу кадуларды шибеейге келиштире сомдоп, курчыдап ла ага калма саптап турды.

Лазарьдын узанып турганы коштой жаткан улуска сүрекей түргөн угулды. Озо ло баштап Матрена эмеек кирди.

— Лазарь, балам, бир шүбей берзен, көктөнөргө турум. Уулымнын өдүги тежик.

— Мен тегин бербей жадым. Бир шүбей — бир көнөк картошко. Келижер бе?

— А келишпей.

Бир көнөк картошко экелерге, эжиктен чыкты. Удабай Жуур кызыла экү картошко жүктөнгөн жеткилеп келди. Баштапкы саду жакшы өтти. Сүрекей жакшы шибеейлер Мухур-Кобынын оозында эдилип турганы эмди бастыра Кумжулуга жаралды. Жымжак кадудан эткен шибеейди Кабайчы, Солунак ла Кайтак эмеенектер мактап, бир көнөк картошкого солып турдылар. Төмөнгү айылдардан Төй дө эмеенек келип жүрди. Кату тереге өтпөс немени жаан макка тургусты. Же отко-коско кадырбаганынан улам түргөн бүктөлип, түргөн ээлип ле сынып турды. Же Лазарьдын ус кижиге деген ады жаралып калды.

Жөнөн тура тутканы

Орой күс турган. Колхоз кыра, өлөң ижинен божоп калган. Жолду-Кобынын ичинде жажан өлөң өзүп калган турды. Лазарь ла Койло бозуларды бу жажанга кабырып турган.

Күстин соок күндери једип келген. Озо баштап чаракту кар жааган. Кижиден болгой, бозулар да сооккочыкка чыдашпай, ыжык јер бедреп, мантажып турган. Кийим коомой уулар жаңыс тыттын төзин тепсеп турды. Же оны канча да айланзан, өткүн салкыннан ыжыктанар јер табылбай турды. Койло соокко тоңоло, јана берген.

Лазарь тытка јөлөнип алган турды. Көрсө, колхоз силос орологон оронын кырында јерге кадап салган темир күректер турды. Јердин кыртыжынан каскан јөңлө силостын үстин жаап салган болды. Лазарь сагыш алынды. Жөнөн тура тударга шүүнди.

Иш башталды. Јердин кыртыжын төрт толықтап түңгейлейле, жөңдөр касты. Онон стенелеп тура салды. Иш уур болды. Кара терге түшти. Туранын ордын баштап алды. Эңир жууктады. Бозуларды айдап, жанып келди. Ажанып ла алала, уйуктай берди. Эртезинде иш катап ла көндүкти. Тураны кабортозынан ажыра салып алды. Күч-чак чыккан да болзо, је баштаган ишти токтотпой турды. Эки-үч күннинг туркунына туранын стезинин салып чыгала, потологын жайып алды. Эмди арткан иш — печке салары ла труба чыгарары болды. Учына бу да иштер бүдүп калды.

Койло соокко алдырала, эки-үч күн оорыган. Аказы жөңнөң тура тутканын билбес болгон. Оору өткөн. Аказына болужарга тал-түште бозулар кабырып турган Жолду-Кобыны өрө басты. Жажанда одорлоп жүргөн бозулар ыраактан көрүнди. Же аказы олордын жанында жок болгодый. Жууктай базып келди. Же аказы эмди де көрүнбей турды.

— Ака, слер кайда? — деп кыйгырды.

Айландыра шын, тымык. Аказынын үни угулбады. Ажарып көрзө, төрттолықтап туткан жөң туранын трубазынан ыш чыгып турды.

— Мындый тура бого кайдан келди? — деп, Койло алаң кайкады.

Туранын ичин кирип көрөргө сананды. Кирип келерде, аказы печкеге оттон салала, чирейе тебинеле, чочкодый козырыктаган уйуктап жатты.

Ол жөңнөң туткан жеенимнин туразы узак турган. Соңы жылда, жаскыда, колхозтын кыразын тырмаган балдар бу турага от салып жылынып туратан. А жайгыда дезе бугул тарткан балдар бого киреле, серүүнденип туратан.

Баштапкы үлгер

Ол жылда жееним Шабалинде орто школда жетинчи класста үренип турган. Бир катап күскиде Койло ло Данил — эки карындаш Кара-Таштан кузуктаарга барган. Же уулдар сондогон болгодый. Камлактын ла Одус-Төбөнүн уулдары олордон озолойло, ончозын терип алган эмтир. Кере түжине жүреле, жүк ле эки тобоолу жанып келген. Түжине курсак ичпеген балдар оозын-тилин өртөдип, күлге көмгөн изү картошканы чегенге кожуп, ажанып турды. Койло бир изү картошканы бүдүнгө оозына кептейле, тыныш алынбай карылала, соок чеген ичип ондонгон. Лазарь жаңыртыктын үстине чыгала, байдастанып отурала, койу кабактарын жемире көрүп, нени де шүүне берди.

Кара-Таштан кузукчылар
Кунукчылду жандылар.
Эки таарлу барала,
Эки тобоо экелди!

— деген Лазарьдын үни угулды. Бир кезек унчукпай отурала; оноң ары куучындады:

Карлагаштын уйазы	Суу кечире кажатта
Кара суунун бажында.	Кыстар турат кожондо.
Кумжулунын жииттери	Узун кырлан учында
Кожон-жыргал ичинде.	Уулдар турат биједе.

Мен бодозом, бу жолдыктар жеенимнин баштапкы үлгерлери болгодый. Ол тушта мен карындаштарын шоодып, кокырлап туру деп бодогом. Үлгерди де ундып салгам. **Жүк ле онын** уч-бажы санаама эбелет. Эмди шүүнип жүрер болзом, жееним ол тушта үлгер шүүнерге, үлгер чүмдеерге темигип турган тужы болтыр. Учында Кумжулунын балдары, чындап та, кокыр эдип, бу үлгерди оноң ары айдып жүргендерин уккам. Айса болзо, жееним оны учына жетире бойы бичиген. Билбезим. Ол турна үни көндүгер алдында болгон.

АДА-ТӨРӨЛ УЧУН УЛУ ЈУУ ЛА АМЫР-ЭНЧҮ УЧУН ТАРТЫЖУ

А. Гайгар.

ЈУУ-ЧАК ЛА БАЛДАР

Фронт јаар баратан јолдо—темир јолдын тылдагы станциязы. Водонапорный башня¹. Түс, карган эки терек. Койу карганаларга курчаткан, кирпичтен эткен жабыс вокзал. Јуучылардын эшелоны токтой түшти. Колдорында тозокту бу јурттын эки уулчагы вагонго жүгүрүп келди.

— Боронготтын баазы канча? — деп, лейтенант Мартынов сурайт.

— Слерден акча албай жадыс, нөкөр командир, — деп, уулчактардын жааны каруузын берди.

Уулчак кериктенбей боронготты стаканга чого салып турганынан улам боронгот шпалдардын ортозындагы изү тобракка төгүлет. Салып берзин деп тудуп турган коте-

¹ Водонапорная башня — жердин алдынан суу сордыар башня.

² «Хенкель» — немецкий самолёттын ады.

³ Истребительдер — түргөн учушту кайучыл самолёттор.

локко ол боронготту стаканын көңкөрип ийеле, бажын
өрө канкайтып, ыраакта күүлешти тындап, жарлайт:

— «Хенкель»² күүлеп жат... Ух!.. Ух!.. Токтой берет. Слер коркыбагар, нөкөр лейтенант, туку бистин истребительдер³ учуп браадылар. Мында немецтерге теңери ле де өдөргө жер жок.

Ол тозогын колына алала, онон ары жүгүрди. Вагоннын жанында жети жашту, өдүк жок, ак чачту карындажы арткан. Ол ыраакта адып турган зениткалардын табыжын угуп, жартайт:

— Угуп тураар ба! Туку анда жызырада адып жат.

Уулчактын айтканы лейтенант Мартыновты жилбиркетти. Ол полго отуруп, будын вагоннын эжигинен, са-лактада чыгарып алала, боронготторун жип, сурайт:

— Гм! Уулчак, ол жууда улус нени эдип жат?

— Адып жат, мылтыкты эмезе пушканы шыкайла, адып ийет — деп, уулчагаш жартады. — Божогоны ла ол.

— Онызы не дегени?

— Не дедеер бе? — деп, уулчак өөркөп айтты. — Мажыны кайра араай тартала, божодып ийзе, өлгөни ле ол.

— Кем өлөр, мен бе? — Мартынов, чырайы кубулбай да, бойынын төжине сабарыла түртөт.

— Жок, — деп, уулчак командирдин ондобой турганына кайкап, өөркөп кыйгырат. — Кандый да тонокчылдар келеле, сарайлардын ла турачактардын үстине бомбалар таштайт. Туку анда жаанакты, өлтүреле, эки уйды туш-башка үзе тарткан. Бу слер колмылтыкту, бойыгар дезе канайда жуулажатанын билбей жадыгар — деп, ол каткырып, лейтенантты уялтты.

Лейтенант Мартынов унчукпайт. Оны айландыра турган командирлер каткырыжат.

Паровозтын кыйгызы угулды.

Ары-бери боронгот алып жүргөн уулчак чугулданган карындажын колынан жединип, турган жеринен кый-

мыктаган вагондор жаар базып, ого чөйө айдып жартайт:

— Олор билер! Олор кокырлап жат! Олор андый улус ине, сүүнчилү, жалтанбас, жардак! Поезд атанып жадарда, меге бир командир бир стакан боронот учун үч салковойдын чаазын акчазын берген. Мен вагонды ээчий жүгүргөм ле жүгүргөм. Андый да болзо, же акчаны вагон жаар сугуп ийгем.

— Бот!.. — уулчак бу керекти жарадып, бажын кекиди. — Сеге не!! Ол оныла жууда квас эмезе ситро садып ичсин.

— Бу сенин тeneгинди! — деп, жаан уулчак базыдын мендеди, вагонго тендежип айтты. — Жууда оны ичип жат па? Сен меге тын жапшынбазан! Бажынды буландатпа! Ол бистин истребитель. — «И-16», немецтердийи дезе чөйө, үзүктелип күүлөп жат. Жуу-чак экинчи айга чыгара өдүп жат, сен дезе бистин самолетторды таныбай жадын.

Жуу-согуш өдүп турган жер. Күнчыгыш жаар токыналу одорлорго брааткан колхозтын үүр малына машина жол берип, токтой түшти.

Кабинанын текпиштерине он беш жаш кирелү уулчак секирип чыкты. Ол нени де сурайт. Уйлар мөөрөжи, көдүрилген тоозыннын ортодо узун камчы тарсылдайт. Мотор таркырап, магдайыла радиаторго сүзүп албаганча, жолдон туура чыкпас, аайланбас уйды айдап, шофер машинанын сигналын чугулду берет. Уулчакка не керек, биске жарт эмес. Калаш? Акча?

Онын кийнинде кенетийин жарталат:

— Блар, эки патрон берзеер.

— Патрондор сеге не керек?

— Тегин ле... кереес эдип.

— Кереес эдип патрондор бербей жат.

Ого гранаттын үстиндеги үйтгү кабыгын ла огын чыгара адып койгон жалтыркай патрон бердим.

Уулчактын эриндери тартылыжат:

— Оноң кандый туза?

— Ээ, көөркий! Сеге тузалу болгодый кереес керек пе? Айса болзо, сеге бу жажыл болуштопты эмезе жымыртка кеберлү кара гранатты беретен бе? Айса болзо, сеге машина сүүртеп апараткан, танктар адатан пушканы колбудан алып беретен бе? Машинага кирип, төгүндөбей, бастыразын чике айт.

Учына жетире чыгара айтпай турган куучын башталды, же онызы биске тегин де јарт.

Койу агаш эбиреде курчады, јолды кечире терен јуукалар јатты, суулардын јараттарында кулузынду јиткек састар чөйилип барган. Адалар, таайлар ла јаан карындаштар партизан болорго баргылайт. Је ол эмди тура кичинек, андый да болзо эпчил, јалтанбас. Ол эбиреде төртөн километр јердеги кичинек кобыларды ла калганчы орык јолдорды бастыразын билер.

Ого бүтпес болор деп коркып, ол клеенкага орогон комсомольский биледин койнынан чыгарып берди. Оноң артык көп неме айтпай, јарылып тоозындалган эриндерин јалап, ол тоқынабай сакыйт.

Мен оның көзи јаар көрүп турум. Окту оксалгышты мен оның изү колына салдым. Бу оксалгыш — менин мылтыгымнан. Оны меге бичип салган. Бу беш патронноң чыгара аткан октор барар јерине чике једерине мен аланзыбай турум.

— Сенин адын кем?

— Яков.

— Уксаң да, Яков, сенде мылтык јок болзо, патрондор сеге не керек? Сен не, куру кринкеден адарга турун ба?

...Кош тартар машина ичкерледи. Яков текпиштен түжүре секиреле, аайы јок нени де сүүнчилү кыйгырат. Ол каткырып, мени ээчий сабарыла јарты јок кезедет. Оның јанында айланыжып турган уйдын мурдына јуаруктайла, көдүрилген тоозында көрүнбей барды.

Ой, жок! Бу уулчак оксалгышты куру кринкеге салбас.

...Балдар! Олордын он мундар тоолуларына жуу-чактын шыразы база тын ла једишкен, ненин учун дезе амыр јаткан городтын үстине таштаган фашисттердин бомбазы јаан да улусты, кичинек те балдарды өлтүрөт. Ада-Төрөл учун өдүп турган жуу-чак оок уулчактарды ла кызычактарды јаан да улустаң көп санааркадат.

Олор Информбюронын јетирүзин калганчы точкага јетире ајарулу угуп ат-нерелү керектерди ундыбаска албаданып, геройлордын ады-јолдорын бичип аладылар.

Олор фронтко бараткан эшелон черүлерди учы-куйузы јогынан күүнзеп үйдешкилеп, фронттонг шыркалу јангандарды учы-куйузы жок сүүнчилү уткыйдылар.

Мен бистин балдарды терен тылда, жуу өдүп турган чочыдулу јерлерде, керек дезе адыш өдүп турган јерде, көргөм. Олор кайда ла иштеерге кичеенгилеп, керек дезе атту-чуулу де керектер эдерге белең болгондорын көргөм.

Жуу-согуштын алдында бир суучактын јанында бу жуукта мен бир уулчакка јолуккам.

Ол табылбай калган уйды бедреп тура, јолын кыскартарга сууны эжинип кечеле, кенетийин немецтер турган јерге кирип барган. Картаны көрүп, нени де узак куучындажын турган фашисттердин командирлеринен ол үч ле алтам ыраагында, јыраанын ортозында, јажынып алган отурган.

Ол биске једип келеле, нени көргөнин бастыразын куучындап берген.

Мен оноң сурагам:

— Акыр! Олордын јаандары нени айтканын сен уккан инен, онызы биске сүрекей керектү.

— Нөкөр командир, олор немецкий тилле куучындашкан ине!

— Турецкий тилле куучындашканын билерим. Сен

канча класс божоткон? Тогус па? Сен куучыннан нени-
нени билип алар учурлу болгон!

Ол колыла кунукчылду ла өөркөп жанып айтты.

— Эх, нөкөр командир! Мен бу тушташ керегинде
ажындыра билген болзом...

* * *

Жылдар өдөр. Слер чыдап жаанай беререер. Ол туш-
та иштин кийнинде амыраар өйдө, качан да, Ада-Төрөл-
гө кату күндер болордо, слер тегин баспай, колды бош
салып отурбай, кижиге күүни жок фашизмге удур тарты-
жуда бойыгардын ороноорго, күчиге жеткенче ле болуш
жетиргенигерди сүүнип эске алынарыгар.

С. Самсонов

«ЖАНА БАСПАЙ ТАРТЫЖАРЫС!»

Коммунист Павлов Төрөлине једерге јарты жок јол-
дорло јүре бергени удай берди. Ол кичинек најыларыла
јакшылажып браадала, ойто Советский Черүле кожо ке-
лип, оморды фашистский кыйын-шырадан јайымдап
алар болуп сөзин берген.

Јай өдүп, күс божоп, кыш келди. Эльза Карловна-
нын туразында госпитальдын бөлүгиге ачылды.

«Сталинград», «Москва», «Волга», «Ленинград» де-
ген сөстөрдиге шыркалу солдаттар улам ла айдыжып тур-
ганын уулчактар ла кызычактар угуп турдылар.

«Немецтер эмдиге кайда? Айса болзо, омор эмдиге Ста-
линградта эмезе Ленинградта?» — деп, балдар санангы-
лайт.

Је фашисттер Россияда суралтазын алып турганын
балдар калганчы өйлөрдө унчукпай барган Эльза Кар-
ловнанын бүдүжинен ле шыркалаткан улустын куучын-

дарынан билип алдылар. Бир катап Жора шыркаткан солдаттан жалтаныш жоктон мынайда сурады:

— Россияда кандый — гут, жакшы ба?

— Нихт гут, коомой! Орустын кыжы коомой, орустын Катушазы коомой! «Ол Катуша дегени не ол андый?» деп Жора немецтен сураганы, ол оныла куучындашканы керегинде айдарда, кызычактар соныркажып, оны жартап берзин деп сурап турдылар.

— Барып, олардон угыгар! — деп, Жора ийнин кызынды. — Кандый да Катуша керегинде айдышкылайт: «Катуша «пук-пук», Катуша «пук-пук». Мен олардын куучынынан нени де ондоп болбогом.

— Ол Катуша деп кем ол андый? — деп, Шура токынабай турды.

— Байла, Катюша — ол героиня... — деп, Люся бодоштырып айтты. — Билип турун ба, албатынын героинясы. Жалтанбас, оморкок, неден де коркыбас. Ол фашисттерди кырып жат, бистин бастыра төрөлиске онын жакшы ады-чуузы жайылган. Бот фашистский жуучылдар коркыганынан улам «Катуша! Катуша!» деп айдышкылап жат. Катюша керегинде кожон сагыжаарга кирет пе, балдар? — Онон Люся араай кожондоды: — «Чечектеген яблоня ла груша...»

Катюша — ол албатынын героинясы деп, балдар санып алдылар.

Удаган жокто Жора база жаңы солун табыш экелди: фронтто Эльза Карловнанын өбөгөни — Фриц Эйзен өлгөн.

— Бойым көргөм — деп, Жора түргендеп куучындады. — Ого айландыра карартып койгон пакет экелип бергендер. Ол онын кырын жыртып ачала, листок жаар көрөлө, кенетийин чынгыра берген: «Фриц, Фриц! Майн Фриц капут!..»

Эйзеннинг имениезинде госпиталь ачылган өйдөн бери Люсяга ла Шурага уйлар саадырбай, картошко ар-

чытпай, шыркалаткандарды азырайтан калашты бажыртпай баргандар: ологго чек бүтпей тургандар. Кызычактар эмди жангыс ла комнаталар јунгылап, печкелерге от салып, уулчактарла кожо өлөң керткилеп, уйларды азыраарына болушкылап тургандар.

Жора алдындагы ла аайынча јаантайын кандый бир солундар экелип турды. Бир катап ол кызычактарга јүгүрип келеле, сүүнчилү айтты:

— Германияда траур! Сталинградтын јанында өлгөн фрицтер учун мүргүп јадылар!

— Сен оны кайдан уккан? — деп, Шура сурады.

— «Сталинград, Сталинград» — деп, бастыра немецтер айдышкылап јат. «Бастыра немецтер бистин Сталинградты кайдан билгилеп јат?» — деп, мен Макстан сурагам. «Слердин орустар анда ат-нерелү јуулажып јат» — деп, ол меге каруузын берген. Ол анайда айдала, бойы дезе күлүмзиренип ийген.

— Эх, Москваны угатан болзоос!.. — деп, Люся айдала, јаан үшкүрди.

Вова кирип келеле, айтты:

— Бастыра Германияда траур! Билдигер бе? Траур!.. Бистин Сталинград фашисттердин колкозына тура берген!

Вова тын сүүнип, јендерине кара бөс тагып алган көп немецтерди көргөм деп, куучындады.

— Макс тагу јок јүрүп јат — деп, Вова оноң ары куучындады. — Мен оноң мынайда сурагам: «Бу ончо улус јендерине кара бөс тагылап алган, сен дезе не тагып албаган?» Ол каруузын берди: «Мен, байла, менин өлгөниме траур болорын удабас сакып алар болорым». — «Ол ненин учун андый?» — деп, мен оноң сурадым. Ол дезе каткырала, јажытту айткандый, араай, айткан: «Бис «јенүлү» јуулашканыстан улам удабас,

---

¹ Траур — өлгөндөргө кордоп, кара кийимдү јүргени.

байла, мендий бастыра кенектерди кўнчыгыш фронт жаар аткаргылаар, фюрердин бойын да корыыр киж и артпас деп сананадым». Ол анайда куучындаарда, мен: «Макс немец те болзо, је јакшы киж и» — деп санангам. Билдеер бе? Бистин улус Сталинградтын јанында фашисттердин суралтазын берген, ох, тын берген!..

— База берерлер!.. — деп, Жора кошты.

— Чып-чын! Удабас Германияга да једип келер! Павлов бисти јайымдап аларга удабас келер! — деп, Вова куучынын божотты.

Английский ле американский самолеттор городты улам сайын бомбалап турар боло берди. Эльза Карловнала кожо городко јаантайын барып турган Вова ол бомболоштордон улам жемирилген тураларды көп көргөн. Је городтын јуугында турган завод ненин де учун бұдүн туратан.

Бомболош болуп турган өйдө имениедеги бастыра улус подвал жаар киргилей берет. Подвалга јаңыс ла балдар кирбейтен. Онызы балдарды сүрекей сүүндиретен, ненин учун дезе, андый өйдө олар сагыжына ла кирген немени эдер аргалу болгон.

Бир авиационный табару болуп турган өйдө обоолордогы өлөңди өртөөр деп Вова сананып алды — онын өлөңине бомбо түшкен деп Эльза Карловна санангай.

Самолеттор, алдындагызы ла чылап ок, кенетийин учуп келгендер. Немецтер подвал жаар кире бердилер, Вова дезе обоолор жаар јүгүрди. Өлөңди кажы јанынан өртөзө, јакшы болор деп, ол јолой сананып браатты. Бажыстын үстинде, тенериде, самолеттор күүлежет, кайда да зениткалар тирсилдеде аткылайт, городто бомболор јарылат.

Вова арып, терлеп ле коркып калган ойто келди.

Ол усадьбага ойто једип келеделе, бойынын јастырганын билип ийди: усадьбадан обоо жаар барган ис карда иле јарт көрүнип јатты. «Меге озо баштап агаш жаар

барган јолго чыгар, онойг обоолор јаар бурыыр керек болгон . Мен, укумал десе, јаланг јаар усадьбадан көнү баргам!» — деп, Вова тынг санааркады.

Вова өртөп ийген обоо јаланг да канайда јалбырап күйүп турганын балдар күүлелердинг уйазынан көрүп турдылар. Олор најызын јүзин көргүлөп ийеле, коркый бердилер.

— Не боло берди? — деп, Жора сурады.

— Мен јеткерди эдип койдым ошкош. Бастыра керекти билгилеп ийерден маат јок! — деп, Вова каруузын берип, кандый керек болгонын куучындап берди.

— Айса болзо, кар јаар — деп, нөкөрин Жора токынатты.

Бу түнде балдардын кемизи де көс јумуп уйуктабады. Шура таңары јуукта тышкары чыгара јүгүрип, ойто сүүнчилү келди.

— Кандый тынг кар јаайт! Чек јалбак-јалбак кар јаап јат!..

Эртен тура Шура комнаталарды јуунадып тура, кандый да суйук немелү ампула таап алала, оны неге-неге керек болор эмеш пе деп, карманына сугуп алды. Түште ажанып отурала, ол бойынын таап алган немезин эске алынып, оны Жорага көргүсти.

— Сен бу мыны не деп бодоп турун?

Жора ампуланы алала, айландыра тудуп көрүп, бичигин кычырып, бойынын курч көзиле Шура јаар көрүп айтты:

— Бу стрихнин!

— А ол неге керектү?

— Бөрүлер корондоорына керектү — деп, Вова нөкөри учун каруузын берди. — Бистинг јуук јаныста карган аңчы јуртаган болгон, ол кышкыда бөрүлерди стрихнинле корондоп өлтүретен.

— Оны меге бер! — деп, Жора энчикпей барды.

— Јок, бербезим — деп, Шура каруузын токыналу берди.

— Ол сеге не керектү? Берип ий — деп, Люся айтты.

Је Шура ампуланы карманына салып, имдеп ийеле, жүре берди.

Обедтин кийинде Жора Шураны бедреп таап алала, оны бойына кычырып, ого араай шымыранды:

— Меге ол шиличекти берип ий.

— Сеге ол не керек?

— Берип ий! — деп, Жора турумкай сурады. — Уйларды ла чочколорды корондойтом. Ол сүрекей макалу неме болор!

— Уйларды ла чочколорды ба? — деп, кызычак сурады.

— Эйе.

— Кем јок, соңында — деп, Шура айдала, жүгүре берди.

Эгирде имениеде таныш эмес офицер көрүнип келди. Россия јаар фронтко барып јаткан бойынын отрядын онын айлына бир эмеш амырадып аларга, айыл ээзи уй кижиден ол јоп сурап турганын Шура уккан.

Солдаттар ограданын ичине киргилеп, јендерин түргүлөп алып, кийимдерин јаңыс јерге чого салгылап, колдорын јунгулап тургандарын Шура кухнянын көз-нөгинен көрүп турды. Шура озор јаар ајыктап турала, озорды чек көрөр күүни јок боло берди. «Озор биске, Советский Союзка, бистин улусты, бистин адаларысты ла энелеристи, ага-карындаштарысты ла эје-сыйындарысты өлтүрерге баргылаар»... — деп, кызычак кунукчылду шымыранды.

Коронду ампула эмдиге Шурада болгон. Ол оны Жорага бербеген, ненин учун дезе, Жора мендештин бажында бойы да, бастыра балдар да јаан түбекке түшкедий кандый бир јастыра керек эдип ийбезин деп коркып турган.

Шура колын карманына сугуп, јудругын түүнип алган көзнөктин алдында турды. Кенетийин Шуранын колына кичинек ампула учурады. Кызычактын сагыжына кенетийин сан башка шүүлте кире конды, шак анайда ол мынанг озо канайда сананбаганын бойы кайкады. Ого ой токтой берген, эбиреде тып-тым, бастыра телекей эмди онын жүрегинде не болуп турганын тындап угуп турган немедий билдирди. Је јиит патриотканын жүрегі дезе, күнчыгыш фронт јаар барып јаткан бу солдаттарды јоголт деп айдып турды.

Шура эмдиге көзнөк алдында туруп, солдаттарды ајыктады. Олор учураган ле јерге, одыннын да үстине отургылайт. Олорды узак ойгө амыратпайтаны јарт болды. Арып-чылап калганы солдаттардын јүстеринен билдирет. Шура бирүзин, экинчизин, үчинчизин лаптап түрген-түрген ајыктап турды... «Олордын ортозында јаан јашту улус канча кирези көп. А бот бирүзи чек карган, онын керек дезе чачы да буурыл!..»

Кандый да солдат Шура јаар көрөлө, јакшы күүндү күлүмзиренижиле күлүмзиренди. Качан Шура көзнөктөн туура болордо, онын јүзи кубула берди, алаатый берген бе, айла, ачына берген бе. Ол солдат үшкүреле, туура көрүп, Эльза Карловнанын јаан ла бек сарайларын ајыктай берди. Ого мындый сарайлардын ээзи болорына келишти эмеш пе? Байла, јок! Солдаттын колы ишке торсоп ло кадып калган эмтир.

Шура ла ол, карган, арып-чылап калган солдат, бой-бойлоры јаар бир ле катап көрүшкен эмес, је көп частардын туркунына көрүшкен немедий болуп, Шура көзнөктөн кунугып калган туура басты. Бу минутта ол нени сананганын, онын бойынын сананган санаазы чын болгон бо, керек дезе Шура бойы да ого чике каруузын берип болбос эди, је бу арып калган карган кижини онын өлтүрер аргазы јок болгонын ол иле јарт билген.

Ол ампуланы карманынан чыгарып, алаканына салып алала, оны лаптап ајыктай берди. Бу  йд  кухняга санитарка кирип келди. Ол Шура јаар ајыктайла, печке-нин  стинде јаан сабатта турган с т јаар серемјил  к р п, Шураны кухнядан чыгара с рди. Шура ампуланы карманына т рген сугуп ийеле, суулу тазты ла самынды алып, чыга берди.

— Мени гестаповец алдырткан, ампуланы айрып алган — деп, Шура иштин кийнинде, балдар ажанарга энгирде кухняга јуулгылап келерде, балдарга куучында-ды. Шура куучынын божотпой, кенетийин ј зин колыла јаба тудуп, ыйлай берди.

Столдын јанында отурган балдар, унчугышпай бар-дылар. Ол энгирде балдардын кемизи де ажанбады. Ко-ронло колбулу керек тегин болбозын ончозы билип тур-дылар: санитарка нени ле т г ндеп айдар аргалу, орус кызычактын с зине б тпей, онын с зине б дери јарт.

Шураны т нде апардылар. Оны к зн кт ри решет-калу кирпич тура јаар ограданын ичиле айдап апарган-дарын Люся к зн кт н к рг н. Шура ј к арайдан алтап, араай јатты. Солдат эжикти ачала, Шураны автоматтын кындагыла ийде салып ийерде, ол јыгыла берди.

Онын согында подвалга Жораны, Люсяны ла Вова-ны Шурадан башка отургыстылар. Подвалда карануй, соок ло чыкту болды. Эжиктин ары јанында каруулчык-тын алтамдарынын табыжы угулат. Балдар ондонып болбой, унчугышпай узак отурдылар.

— Је, балдар, канайда эдетенисти эрмектежип ала-лы — деп, Вова айтты. — Нени де билбезис деп каруу-зын берерис, ј п п ?

— Ј би ј п л ... — деп, Жора баштады. — Је Вова, мен мынайда бодоп турум: коронды Шура таап алган эмес, мен таап алгам деп айтса, артык болор.

— Јок, Жора, анайда айдарга јарабас. Санитарка ончозын к рг н ине — деп, Люся айтты.

— Жора шылуда нени айдатанын сананып, оны канайтса да, фашисттерге кандый да каруу бербес деп, бойында бек сананып алды. Люся жангыс ла Шура керегинде сананып, араай шымыранып турды:

— Кайран Шурочка, сениле не болор?..

Шурадан коронды бойынын ойинде айрып албаганы учун Вова бойын бурулап отурды. Эмди дезе бу андар ого бүүдер бе? «Мен оны канайда билбей калгам?» — деп, ол сананат.

Гестаповец соок көзин Шурадан туура албай, столдын жанында отурды. Кызычактын платьези үлтүрегенче жыртылып, жүзи дезе тижип ле көгөрип калган. Онын бут бажына турар аргазы жок — оны жыгылбазын деп каруулчык тудуп турды.

— Сен большевичка ба? — деп, тилмешчи сурады.

Шура гестаповец жаар көрүп, сананып турды: «Бу немец ол байагы күлүмзиренип турган буурыл чачту солдатка чек түнгей эмес». Тилмешчинин сурагына каруузын кату берди:

— Мен советский үренчик.

— Коронду ампуланы кайдан алган?

— Госпитальда полдон таап алгам.

— Уурдап алдың ба?

— Жок, таап алгам — деп, Шура база катап айтты.

— Сен коронды сүт жаар уруп ийерге санандың ба?

— Сананган болзом, коркыбай уруп ийер эдим!

— Же сени санитарка токтотты ба?

— Жок, санитарка төгүн айткан. Ол бастыра фашисттер төгүндөп тургандары чылап, төгүндөп жат.

Тилмешчи онын сөстөрүн түргөн көчүрип берди. Гестаповецтин жүзи кубула берди. Гестаповец столдын жанынан өрө турала, колына колмылтык алды. Оны бу кичинек ле сырsak, же турумкай советский кызычактын жалтанбазы ла турумкайы кайкаткан ла ачындырган. Ол

Шуранын јанына базып келеле, онын көксине колмыл-тыкла талайып келип сокты.

Кызычак јыңкылдада онтоп, бажы таш стенеге тийип, полго јыгыла берди. Кызычак нени де айдарга сананды, је гестаповец онын јүзине сопогыла тееп, атыланып алгырды:

— Кедери апарыгар!

Шураны комнатадан сүүртеп чыгаргылап, эжикте турган машинанын ичи јаар чачып ийдилер.

Вованы, Жораны ла Люсяны гестаповецке алдырардан озо тын сабап койгондор. Люся офицердин столынын јанында туруп алган, көзинин јажы мөлтүрөп, мен нени де билбезим деп тыркыраган үниле каруузын берип турды. Ол бойынын нөкөрлөри айткан сөстөрдөн башка нени де айтпас учурлу болгон. Люсядан нени-нени угар деген амаду калас болгон кийинде, оны эжиктен чыгара тееп ийдилер.

Жораны ла Вованы жаңыс тарыйын кожо алдырдылар. Жора таралжып, је турумкай бүдүмдү болорго албаданып, столдын јанына базып келди. Вова онын кийининен ары басты. Уулчактар јаан улус кийетен эски пиджакту, штанду болдылар. Андый кийимдү балдар аш-таш-торолоштон эди-каны агып калган сырsak немедий билдирет.

Уулчактар анайда ок нени де билбезис, бис кере түжине госпитальга керектү аш-курсакту кайырчактар тартканыс, Шурага эртен турадан бери бир де јолыкпаганыс деп айдыштылар. Керек шақ андый болгон деп, Эльза ла Макс база айдыштылар. Гестаповец бастыра керек учун жаңыс ла Шура бурулу деп сананды, је андый да болзо, балдарды коркыдарга ла «кату ээжи тургузарга» амадап, оорды сүрекей тын сабады, оор керек дезе бойлоры подвалдан чыгып болбодылар. Оор эжиктен чыгара таштаттырып ийген јеринде гестаповец жүре берерине јетире јаттылар. Онын сонгында Макс оорго күү-

лелердин уйазына једип аларына болужып, Эльза Карловнага билдиртпей, үч күн оморды кичееди.

* * *

Шура ойто келбеди. Оны база катап көрүп болбойтонын балдар јарт билдилер... Балдарды мынайда кату тутканы Вованы, Жораны ла Люсяны тын санандырды: мынан ары канайып жүрер, нени эдер? Бастыра болгон керектердин кийинде омордын колдорын бош салгылап алып, калас отурап учуры јок болгон; је фашисттерди канайып та көрөр күүни јок болзо, нени ле ајарынып эдер керек болгон: оморды истежип тургандар.

Бир катап Макска ла Вовага кожо ман јазаарга келишти. Омор унчугышпай иштенип турдылар. Качан Макс амыраарга ла танкылаарга отура берерде, Вова онын јанына коштой отурды. Агаштар оморды өскө улустан бөктөп койгон.

— Слердин кызычак солдаттарга беретен сүт јаар корон уруп ийгени чын ба? — деп, кенетийин Макс сурады.

— Јок, төгүн — деп, Вова айтты.

— Анайдарда, оны ненин учун адып койгондор?..

— Слердин улус бистин көп сабасты өлтүрип койгон. Аня өлүп калды. Юрканы өлтүрерге лагерь јаар апаргандар. Өлүмди бис те күнүн ле сакып јадыбыс. Слер ончо керекти бойыгар көрүп турыгар ине...

Вова чып-чын айдып турганын Макс билетен. Је уулчактын анайда кадай айтканы онын жүрегин өртөди. Калганчы өйлөрдө Макс бойы да фрау Эйзеннинг качаланду јаман көрүжин көргөн ине. Фрау кандый да шылтак јогынан договорды бузуп, онын јалын јарымдай асаткан. Ол ого јөпсинбеске сананган, је Эйзен дезе оны коркыдып кезеткен.

— Мен фюрерге ле Германияга болужып јадым,

а сен дезе менин курсагым јип јадын! Сен быян бил-
бес кижиги! Мен сени чек бир де акча төлөбөс, сенин
теренди сойор јер јаар аткарып ийерим! — деп, фрау
Эйзен алгырган.

Бастыра керек өдө берер, фрау Эйзен сагыш алы-
нар деп, Макс сананып жүрди. Је эртезинде оны геста-
понунг агенти алдырып, менде сенин фюрерге ле Гер-
манияга удурлаштыра каршулу керек эткенинги кере-
леп турган документ бар деп айткан.

— Эмди мен шинжүдө жүрген, бүдүмчизи јок немец.
Сен чын айдадың, уулчак, бистин ээжилерис коомой,
олорды солыыр керек — деп, Макс тыркырууш үниле
куучынын божотты.

Энгирде имениеге күнчыгыш фронттон шыркаткан
улус экелдилер. Макс автобустан улус түжүрерине бо-
лужып тура, төрт кырлу эдип бүктеп койгон кандый да
листок таап алды. Онон ол туура басып барала, ол лис-
токты јайа тудуп, кычыра берди. Ол немецкий тилле
бичиген орус листовка эмтир, оны, байла, солдаттардын
кемизи де түжүрип койгон болгодый. Макс оны кычы-
рала, ойто бүктөйлө, карманына салып алды. Машина-
нын јанында турган офицер оны бойына кыйгырып ал-
дырала, кату сурады:

— Слер листовка кычырдыгар ба?

— Јок! — деп, Макс каруузын берди.

— Карманыгар антарыгар, мен тинтип көрөдим! —
деп офицер кыйгырды.

— Господин обер-лейтенант, мен слердин карма-
ныгарды тинтибей јадым ине, менин карманымды база
тинтибегер деп сурап турум.

Офицер Максты тайакла сокты. Автобустын јанын-
да тал-табыш башталган ла кыйгы чыккан өйдө Жора
ла Вова күүлелердин уязы јаар барып јаттылар.

— Фрицтер бой-бойлорын соккылап јат — деп, Вова
айтты.

— Көрзөн, көрзөн, Макс согушып жат! Бот кайкамчылу!.. — деп, Жора Вованын женинен тартты.

Же Максты апарып жаттылар. Ол там тын корчойып алган, оору будыла жерге жүк арайдан ла базып, барып жатты. Онын кийнинен ары Эльза Карловна, Сүнеезин ле шыркататкан офицерлер маказырап көрүп турдылар. Жаңыс ла Вова ла Жора онын кийнинен ары килемжилү көрүп турдылар. Же Макс оларды көрбөгөн.

Качан Макс ла оны айдаган солдаттар каалганын ары жанында жылыып калгылаарда, Вова үшкүрип айтты:

— «Бүдүмчизи жок» немецтин имениеге ойто бурылатаны кандый ла болбогой.

— Же ол немец те болзо, кыйалтазы жоктон түрмеледер!

Бир жыл мынан озо чек билбейтен көп немелерди эмди аайлап ийгенин уулчактар кенетийин жарт билдилер.

— Тоштогы челюскинецтердин газединин ады кандый болгон эди, сагыжыга кирет пе? — деп, Вова билбес кижиге болуп сурады.

— Сагыжыма кирбейт.

— Олор «Жана баспай тартыжарыс!» деп жакшы ат сананып таап алгандар.

— Жана баспай тартыжарыс дегени — ол согужарыс деп айтканы болуп жат. Андый ба? — Жора сүүнди.

— Чын айттын! — деп, Вова каруузын берди. — Кыйалтазы жоктон тартыжарыс!

— Люсяга баралык, оны жаныскандыра арттырбас керек.

Уулчактар кучакташып алып, ичкери бастылар. Олордын жүрөктери тирсилдеп, алтамга жөмөлтө эдип, «Тартыжарыс! Тартыжарыс!» деп айдып тургандый билдирип турды.

КАРАБАШ

(«Туулардан келген балдар» деп повестьтен үзүк)

Жаңы жыл жууктап клеетти. Эңир. Карга бүркедип салган ыраак деремненин үстиле шуурган эрикчилдү-эрикчилдү улып, кобыларды төмөн жүрө берет. Онон салкын тымып, көпөгөш-көпөгөш жылдыстарлу соок тегери ачыла бергенде, эрикчил аркалар, кышкы орой жолдор ло карачкы көзнөктү туралар тегериде ыраак жылдыстын шыңырап турганын тындап жаткандый бодолот. Кенетийин кечүнинг ары жанында карануй агаштардын ортозынан эригип жүргөн түлкү «Тяф! Тяф» деп жанкылаада үреле, сүүри тумчугыла кейди жытап, кышкы жаан жолды кечире кокпондодо желе берди. Обөгөндөри фронтто, эмегендердин потпуштары тежик те, түлкүгө макалу болбой кайтсын...

Төмөнгү катокто жыңылап жаткан балдардын ыраактагы табыжын Карабаш эмдиге ле тындаганча. Энези иштеп жүк ле түнде келер. Койло бойынын кеден конычту өдүгин жастанып, кендир буушла бойына жаба буулап алган, бойы орыннын үстинде уйуктап жат. Онын өдүгин канайып та алып болбозын. Карабаштын өдүктери ыртылып калган, эмди оны көктөөр дө аргазы жок, орыннын алдында жадып жат. Одүкти Карабаш ончозынан озо эледип турган учун, энези ого өчөжип, арткан тереден Койлого өдүк көктөп берген, эмди Карабаш үйден чыкпай, төртинчи күн отуруп жат.

Кар кайылып, качан жай келер, кайындар жажарып, качан күүктер эдер?.. Жай ыраак, ыраак... Байла, жай ол турган ыраак кырлардын ары жанында болор. Ойто келерге, ол не мендебейт не? Жай жедип келзе, ол мынайып кере түжине көзнөктин алдында кунугып отурар беди? Жуу удабас ла токтоор дежиб жат, качан токтоорун үредүчилер де билбей турганда, кем билетен оны?..

Мындый санаалардан Карабаштын ыйлаар күүни келди. Кечеги соокторго жайкын тонго берген, эмди балдарга жыгылаарга макалу болбой кайтсын. Бутка нени кийип алала, жыгылап баратан?

Карабаш аргазын таппай, бир эмеш турала, илмекте энезинин илип салган, жетире көктөлбөгөн меелейлерин алды. Койдын терезинен эткен жаан меелейлер Карабаштын буттарына жарай берди. Ол меелейлерди будына кийип алала, түшпезин деп, кажыктарынан кендирле буулап алды.

Меелей сүрекей жылу болтыр. Карабаш тонын да жетире кийбей, эжикти чала бектеп, төмөн, балдар жыгылап жаткан жер жаар, жүгүрди. Же Карабашка бүгүн энирде жыгылаарга келишпеди. Тере меелей карга өдүп, учында, тесте чилеп, көбө берерде, Карабаштын оноң ары барар аргазы торт жок болды.

Меелейди будынан түжүрбеске аксандап, айры төңди эбирип ле клеедерде, ажанарга иштең жанып брааткан энези туштай берди.

— Бу кем? — деп, энези, кенетийин карангудан удура чыгып келген кижиден чочыган бойынча, тура түшти.

— Мен эмей база, кем... — деп, Карабаш жаман керек болотонун ажындыра сезип, тумчугыла унчукты.

— А бу түниле нени бедреп жүрүң?

— Кижини жаш ла бойы жажына турада отуратан ба?.. — деп, Карабаш буттарын энезине көргүспеске албаданып, кими ректенди.

— А бу будына нени кийип алган? — деп, энези Карабаштын буттарында көөп калган боро немени аяктап сурады.

— Же, меелейден өскө база нени кийейин... — деп, Карабаш чончыды.

— Куда-ай, улустар! Бу шайтан менин жетире көктөбөгөн меелейимди кийип алган туру ине! — деп, энези калактай берди. — Бу сего ненин албаны болгон?..

— Кижи јайыла кучаларды кабырар ла кабырар, а кышкыда меелей де кийерге јарабас... — деп, Карабаш бултаартып турды. Энези Карабашты эки катап тажый-ла, ойто айлына сүрди, Карабаш айлы јаар секирип-секирип жүгүрди. Ұлұш меелейлер мачылдажып, онын тамандарына согулып клеетти.

Айлына јанып келеле, катап ла көзнөктинг алдына отурды. Онын жүрегине сүрекей уур ла ачу болгон.

Эртезинде үйге отурарынан торт чөкөйлө, Карабаш нени-нени эдер деп шүүнди. Ол орыннын алдында тый-рыйа кадып калган өдүктөрин чыгара тартала, канайып-канайып жамап алар деп шүүнди. Је тамандары јок, кончы јыртык өдүкти жамаар арга чек ле јок болгон.

— Кайран өдүгимди!.. — деп үшкүреле, Карабаш бажын тырмады. Кадып калган кату тере өдүкти өткүре кадаар шибей де јок болгон. Шибей олардо болордон болгой, бастыра деремнеде де тоолу ла. Оны эдер уст та јок болгон. Карабаш бир эмеш сананып турала, онон Койлого тала печкеге јакшы ла кызыда от сал деди. Бойы тактанын алдында агаш кайырчактан каду талдап алала, оны кыскашла јаба тудуп, тала печкеде тиркиреде күйе берген јалбыш отко кызыда берди. Кызый берген кадуны ичинде тошту суулу көнөккө салып ийерде, кенетийин каду шыркырап, буузын буркурада адып ийди.

Кадырына берген кадуны Карабаш көнөктөн чыгарала, оны эгүле эбиреде эгей берди. Тегин ле каду бир канча ойдинг бажында јакшынак, эптү шибей боло берди.

Карабаштын эткен шибейиле энези онын өдүгин жамап берди. Эмди Карабаш ла Койло јаман да болзо өдүктү болгондор. Кузнец өбөгөннөн озор эмиктер сурап алала, койондорго тузак салып, кере ле түжине аркада баскылап жүретен. Олордын тузагына түшкен койондордын кезигин түлкү эмезе үкү јип салатан. Карабаш учы-учында јангы сүме таап алала, тузактарды јангы-

дан тургускан. Чагал кайындарды ээй тартала, кайынг-нын бажын кезип, коштой турган агаштагы черткишке тептирип салат. Койон тузакка түшсе ле, кайынгаштын бажы черткиштен уштылып, санг өрө түзелип чыкканда, койон өрө кожо чыга беретен.

Андагылап барганда, олор каа-жаада бойыла кожо најызы Пайсканды да апаргылап туратан.

— Эзенде, ш-школго барарым — деп, Пайскан айдатан.

— Кайдаар үренип барарга? — деп, Карабаш ичи ачий бергенин сезип сурайтан. Ол аргалу болзо, база үренип жүре берер эди, је ондо кандый да арга јок болгон.

Карабаш јаантайын колында бичиктү отурганын энези јаратпай, кезикте мынайда арбанып туратан:

— Чаазын јибезенг, чай ичеринг. Кедери эт бу чаазынды! Чоды јок бичик те кычырзанг, чотобот болор арган јок. Тегине ле не берижер оныла...

Онон катап ла колхозтын тойтык бутту счетоводын мактап баштаар. Энезинин шүүлтезиле болзо, счетоводтон ло санаалу кижии јер үстинде јок болгон.

Койлоны энези улустын көзинче, карын, мактап туратан:

— Кыракы. Чыйрак. Иш ле дезе, торт билинбес бала...

Је фронтто адазынан келген письмолорды Карабашка кычыртып туратан. Ол јурт ичинде улуска келген ончо ло письмолорды кычырып, ойто каруузын бичип жүретеи. Адазынан письмо ло келгенде, олордын билезинде јаан байрам аайлу билдиретен. Адазы олорго көп өйлөргө бичибеген, је онон письмолор катап келип турар болгон. Карабаштын кышкыда бичиген немези — јангыс ла письмолор. Ол деремнеден барган ончо ло улуска бойы алдынан бичийтен.

Койлонын школдон экелген географический карта-

зын жайып алала, Карабаш кере ле тўжине оны ајыктап, печкенин ўстинде јадатан. Граннан ла Берлинге јетире канча километр артканын линейкала кемјип тўжиле чотоп јадатан. Онын учун улус оны та чын, та коқырлаган ајас, ого туштаганда ла, мынайда сурайтан:

— Је, Берлинге јетире бўтўн канча јилемер артты, уул?

Энгирде энези иштен келерде, уулчактар туранын ичин ап-ару этире јалмап, ўлўш одынды кургадып, кургак одынды печкеге тыктагылап салган эмтир.

Энези отты камызып, казанды азып ла койордо, олардын айылына энгирдин соогына кырутып калган, јаан јакылу кижии келди. Карын кактап турган кижини каранујла олар таныбай турган. Печкеде кўнжип, кўје берген оттын јаркыны туранын ичин бир эмеш јарыдып ийерде, олар кирип келген кижини танып ийдилер. Ол кече теерменге барган Салаты ўбўгўн эмтир. Койынынан ол тўўп салган платты сўрекей узак чыгарып, тўўнчекти чечип болбой узак турушты.

— Письмо, письмо! — деп, Карабаш сўўне берди.

— Јок, балам, песме эмес — деп, ўбўгўн кандый да сан башка кўрўжиле уулчактарды ајыктап кўрўлў, чаазынды энезине берип, бойы мендебей, ойто чыга берди.

Карабаш тыркыражып турган колдорыла бўктеп салган чаазынды оттын јарыгына кычыра берди.

Энези кенетийин колында тудунып алган ајагын јерге ычкынып ийди, Койло багырып-багырып ыйлай берди. Карабаш кычырбаза да, ончозы јарт болгон. Энези канайда берген, Койлонын ыйы качан токтогон, Карабаш билбес те. Јаңыс ла санаазына кирген неме — ол энезинин сўстўри болгон:

— Јарманнын огы јастыра барбаган турбай!..

Онон тын-тын кыйгырып айлады.

Койло дезе печкенин ўстинде, трубанын ары јанын-

да, аайы-бажы жок багырып отурган. Онын печкенин үстиндеги тоозынга туттурган жүзиле көстөринин жажы жолдой агыш, кирлү тизелерине тамчылап турган...

...Меестерден, аркадан ла тоозы жок кобылардан жаскы суучактар сүүнчилү шоркыража берди. Кардан айрылган актарда, жараттарда ла меестердин эдектеринде жангы-жангы ла чыгып келген көк өлөн жажарып чыкты. Күмелү, маныр меестердин таштарында жайылып баштады. Эмди деремненин балдарынын эткен ижи жангыс ла — манырлаш болгон. Таң атса ла, таарларын жүктенип алган табышту балдар эштежип, ончолоры меестер сайын таркап, койлор чылап отоп жүргүлөйт. Олордын жулуп экелген мангырын айылдагы улус тузап эмезе киртип ийеле, сүттү сууга кайнадып жип туратандар. Мангыр ачу да болзо, же бу жастын өйлөринде табылбас курсак болгон.

Карабаш ла Койло карантыларды кууп, жас башталардан ла бери манырлагандар. Кеден торбычкаларына толтыра жулуп алган мангырын жүк арайдан ла экелетен. Энези ол манырга бир эмеш кулур кожуп, ботко кайнадып бергенде, уулчактарга оноң амтанду курсак жер үстинде кайда да жок деп билдиретен...

...Эртен тура Карабаш ла Койло энезинин ыйлаганынан ойгонып келеле, нени де оңдогылап болбой, кайдаар да барарга сүрекей мендеп турган энези жаар көрдилер. Энези торсокту жаан колыла көзинин жажын арлап, эрмек айдып болбой, өксөп-өксөп ыйлап турды. Качан да ыйлабаган энезинин мынайда ыйлап турганын уулчактары жангы ла көргилеп, нени эдетенин билгилебей турдылар. Энези төжөктөн жангы ла туруп келген балдарын кабыра кучактайла, кажы ла сөсти жүк арайдан айтты.

— Балдарым... жуу... токтоп калган... төмөн барар керек.

Койло энезиле кожо күнүреде ыйлай берди. Карабаш ыйлап болбоды; кандый да болчок неме кежирине тура берерде, онын бажы коркышту айланып, көстөрине неме көрүнбей барды...

Төмөн конторанын үстінде кызыл мааны элбиреп турды. Журттын улузы жаш балдардан ала жаан улуска жетире жуулыжып калган эмтир.

Тырышпак бар-жок медальдарын тагынып ийген, митингти ачара чыдашпай, столдын жанында ары-бери баскындап, көк өлөңгө жергелей отургылап жаткан улус жаар кылчайып көрүп салат. Сабатай, Марал ла өскө дө фронтовиктер кызыл бөслө жапкан столдын кийнинде отургылай берерде, председатель митингти ачып ийди:

— Нөкөрлөр! Бистин ат-нерелү черүлерис бүгүн фашистский Германияны оодо соголо, жөнүнүн кызыл маанызын рейхстагтын үстине кадаган! Нөкөрлөр, жөнү!..

Жуунын токтогонына бүтпей турган чылап, улус унчугышпайт.

Үй улустар, карган эмеендер ле оок балдар ыйлажа бердилер. Эр улустар ончозы погонду кийимдерин кийгилеп алган, эмегендердин ыйлажып тургандарына аярбай да отурдылар.

Карабаштын энези көзин арчуулынын учыла арлап та турза, же көстин жажы токтобой турган.

Улустар торт ло күүлежип, каткырыжып, ыйлажып турдылар. Колхозтын председатели куучынды сүрекей узак айдып, кажы ла шүүлтезин «ура» кыйгыла божодып турды.

Митинг божой ло берерде, улустар таркабай, отурган ла жеринде отурдылар. Ончолоры фронтовик уулдардын ончо журтка иле куучындарын катап уккулайт.

Койло энезиле кожо ойто айлы жаар жүре берерде, Карабаш улустын көзине көрүнбеске, аркада койлоры жаар барды. Онын санаалары бажына торт ло батпай

турган. Је ончо санаалардын ортозынан жаңыс ла санаа онын меезин эреп турды: «Јуу токтогон, јуу токтогон... Адам јанбас...»

Качан адазы јуудан јанып келзе, ол үренип барарга сананган... эмди үренгедий ой једип келген, јуу токтоп калган, је онын адазы качан да кайра келбес... Карабаш үренип барып болбос. Оны үредип аларга энезинин кўчи јетпес...

Карабаш аркадагы агаш аразына кире берген койлорын јуунадып алала, санааркап, кайыннын тўзинде узак отурды. Кўўктер јенўнин кўнине сўўнгилеп тургандый, јарыш эдип эткилеп, анда-мында кожондожып тургулайт.

— Ку-ку! Ку-ку!..

Канайып та сананза, Карабаштын шўўлтелери туйук болгон. Кенетийин ол кўк олўнтў қўгкўрў јадала, тын ыйлай берди. Кабыруда јўрген койлоры чочыгылап, бойынын кичинек кўдўчизин тосток кўстўриле узак ајыктагылап турдылар. Карабаш дезе нени де сеспей, кирлў алакандарыла јўзин јаба тудунып алала, ачу-ачу ыйлап, ўкпўзин бадырып болбой јатты.

Ол эмди ўскўс болгон... Онын учун ол бойынын јўрген кыскачак јўрўминде баштапкы ла катап мынайда ачу ыйлап, кичинек јўрегинде ачу-коронын бадырып болбой јаткан.

Кўски тўн. Кече таң эртеден ле ала карлагаштар ўўрлежип, ончолоры учкулай берген. Кўпўгўш айас теңеринин тўбиле турналар комыдалду-комыдалду куркулдажып, тўштўк јаар учкулай бергендер. Эртен олар база учар...

Карабаш кўзнўктин алдында, тактанын ўстинде торт ло уйуктап болбой јатты. Карангуй кўзнўк ўткўре кайкылдажып учкулап брааткан кастардын ўни угулат. Олор ненин учун жаңыс ла тўнде учкулайт не? Кўзнўктин шилизине та не де араай шылырап согулат.

Байла, арканын эдегинен учуп келген кургак бӯр болбой кайтсын. Ого мында не керек? Байла, сооктордон качып келген болбой кайтсын. Орõ, суунын ол жанында, карангуй аркада каа-жаада үкү онтойт, ол, байла, оорып турган үкү болор...

Карабаш катап ла бажын араай орõ кõдүрип, кõз-нõктинг шилизи õткүре аяктап кõрõт, же онын кõзине не де кõрүнбейт.

— Уйуктап болбой жадын ба? — деп, учында орыннан база уйуктап болбой жаткан энезинин үни угулды.

— Торт уйуктап болбой турум, эне...

— Алдырбас, албаданып кõр.

— Мен уйуктабазым, эне...

Энези орыннан тўжеле, жаан печкеге катап ла от салды. Кургак одын тырсылдап кўйе берерде, туранын ичи õчõмик жарый берди. Койло печкенин ўстинде туку качан уйуктап калган. Энези кичинек кõõшкõ катап сўт урала, оны печкеге сугуп айтты:

— Баргалагында, сўттен жакшы ичип ал.

Карабаш эртен таң атса ла, ыраак, аймак жерге, школго ўренип барар. Онынг учун эмдиге ле уйуктап болбой, кыйналып жатканы ол болгон. Энези тўжиле картошко кайнадып, кайнагандарын кезип, ононг печкеге сугайры эдип кургадып, уулына азык жаап турган. Олор бу жуукта ла казып алган картошказын потпойлого, орыннын алдына, кедери эки орого уруп салгандар. Койло энезиле кожо «аймак жерине ўренип бараткан аказына» картошканын жаанынан талдап, кайнадып турган. Энези Карабаштын эски кийимдерин ончозын жамап, ап-ару этире жунала, кургадып салган. Каарган картошко, курут, бир эмеш саржу — ончозы толыкта тургузып койгон таарда. Бир де неме ундылбаган, ончозы бойынын жерииде. Же андый да болзо, нени-нени ундып ийбеске энези токынабай турган.

Алтай балдарга, адалары жууда өлгөн көп өскүс балдарга, алдынан интернатту школ ачылып жат деп, бу жуукта аймактан келген улустар айдыжып, үредүге баратан балдардын тоозын бичип жүргендер. Олорды кажы ла айылда сүрекей күндүлү уткыгандар. Улустар балдарын бичидип салала, женил үшкүргилеп, мынайда айдыжып тургандар:

— Же карын, Совет жан балдарыска килегени жакшы. Кату ойдо казнанын ол до болушканына баш болзын, кудай...

Энези Карабашты эн баштап ийбеске турганын билеле, аймактан келген үй кижии оныла эки күнге чыгара куучындашкан. Учунда энези жөпсинип айткан:

— Же үренерге турган болзо, үренгей ары... Тегин де бичикке жапсык бала эди. Бичикке үренип, чотобот болуп келзин. Чотобот болбозо, чортко үредетен бе оны?..

Уулдардын үренип баштаганынан бери эки неде ле өтти. Карабаш, чокол Пайскан, Макса жаңыс класста отурдылар. Класс сүрекей жаан, ончо уулдар ла кыстар жуунын ойинде иштегилеп, эмди үренерге келгендери жарт болгон. Онын учун бежинчи класста Күүгейдий, Максадый уулдар үренгилеп турганында бир де кайкал жок. Жаан класстарда үренгилеп турган балдар сүрекей ас болгон, ол ок ойдо жаңыс ла беш класстар төрт группадан ажыра болгон. Некей тонду уулдар ла кыстар торт ло бадышпай барган. Жажы једип калган уулдар ла кыстар үренгилеп болбой, көп аразында ойто колхозторы јаар качып тура берген. Олорго үренерге сүрекей күч болгон...

Ого үзеери, интернатта курсак база коомой; жуу жаңы ла токтогон, кату ойлөр болордо, көп саба балдар чыдажып болбой, үредүден качкылайтан. Районный журттан ыраак эмес јаткан журттын балдары кажы ла суббот сайын жангылап, ойто келгенде, азык-түлүктү келгилеп туратан.

Карабаш бу өйдин туркунына көп уулдарла таны-
жып алган, эмди ого кунугарга да өй жок болгон. Үре-
дүнн кийнинде олоорло кожо ойноп кезик аразында со-
гужып та туратан. Бир ле жаба бастырган уулчакты он-
чолоры базынып тура беретен учун, Карабаш согушчан
уулчактардын алдына түшпеске тын албаданып турган.
Баштап тарый ого үренерге сүрекей күч болгон: күнүн
ле сайын санаазынан айлы, энези ле карындажы чык-
пай туратан. Онон табышту жүрүмге бир эмештен та-
зыгып, үредүден артпай, балдарла кожо тенг үрене бер-
ген. Интернатта, алтай балдардан өскө, көп өскүс орус
балдар база бар болгон. Олор озо баштап балдардын
туразында жаткандар, же онон жажы жеде бергендерин
интернатка табыштырган, кезиктерин ондо дезе жадар жер
жок дежи, база оноор ийгилеген. Олордын көп сабазы
көп жерлерде, жаан городтордо болгон, кезиктери дезе
улустын айылдары сайын жүрүп, жуунын өйлөринде ки-
чинекей тербезендер болуп жүргендер. Эмди олор ончозы
интернатта жаба жаткылап, орто үредүлү орус школдо
үренгилеп турган. Ол балдардын көп сабазы кату кы-
лык-жанду, баштак, сөс укпас болгондор.

Же олордын ортозында жакшы кылыкту да көп бал-
дар бар болгон. Анчада ла сүрекей арык, көпөгөш тум-
чукту Галкин Николай деп уулчак Карабашка сүрекей
жарап туратан, Карабаш бир бичикти кычырганча, Гал-
кин үч бичикти кычырып божойло, районнын төс библи-
отеказына **төртинчи бичикке** барып келетен. Ол сү-
рекей санаалу, көп бичиктер кычырган уул болгон. Же
жуунын шакпыртынан улам ол до үредүден артып ка-
лала, эмди капшай ла школды божодып, геологтордын
институдына үренип барарга амадап турган. Онын жажы
жедип те **брааткан болзо**, же бойынын кылык-жангыла
торт ло жаш баладый. **Олордын база бир тын сүүген**
немези — ол кинолор болгон. **Акча олордо жок болгон-**
до, олор отургыштардын алдына жажынгылап алала, онон,

качан кино баштала бергенде, отургыштарга отуруп алала, көргүлейтен. Киномеханиктер оларды туткулап алала, канайып та кулактарын чөйгилеп турза, же олор торт чөкөбөс болгондор...

Эркендү жаскы энгир. Ачык көзнөктөрдүн алдында турган бийик теректердин алаканча жалбак бүрлери энгирдин жылу ээзине шымыраныжып тургандый, араайын-араайын шылыражып тургулайт. Жарык көзнөктөрлү чайныйдан эжигинде орой жорыкту шоферлордын эрмеги угулат. Кайда да ыраакта, журттын ары учында жалаңдарда, жалаң ижине баргылап жаткан тракторлордын табыжы жаскы койу кейде өчөмик таркырап тургулайт. Жылу, эрке эзин кыстардын кожоныла кожо Себинин ары жанында чечектегилеп турган жыраалардын жыдын экелет. Жарык отторлу, жаан журттын тымый берген оромдорында ак платьелү, жаан куулар ошкош, кыстар, колтыктажып алала, кожоңдожып, араайын баскылап клеетти.

Карабаш жолдын жанында турды. Елена Васильевна эзинге жайылып турган эмеш буурайа берген чачын жуунадып, араайын, токыналу айдат:

— Рабфакка кирип алзан, жакшы үрен. Божодоп алзан — үредүчи болорын... Город ыраак та болзо, же анда үредүчилер жакшы, стипендия жеткил. Стипендиянды алзан ла, курсак учун ажындыра төлөп жүр... Күч келишсе, письмо бичи. Энеге күч, ол сеге болужып болбос. Жакшы үрене берзен, мен де болужып турарым... Жүрүмле баратан жол жеңил эмес — тартыш. Сен кизи болор учурлу...

Койу бүрлердин шылырты, жаскы жылу энгирдин эзини, ак платьелү кыстардын араайын шыңыраган кожонгы, Елена Васильевнанын токыналу айткан жымжак сөстөри — ончозы Карабаштын жүрегине эрикчилдү өдүп тургандый...

Башкүн ол калганчы экзаменди табыштырган. Онын

нөкөрлөри кобы-жиктер сайын эзенде күске жетире тар-кагылай берген...

Күс једип келзе, озор ойто јеткилеп келер, је Карабаш озордын ортозында јок болор. Оны ыраак, таныш эмес, ол качан да болбогон город јаар, рабфак деп үредүлү јерге ийгилеп јат. Ол мында јакшы үренген, онын учун эmdi ол рабфакта үренер учурлу...

— Үренип алзан, бойыннын албатына качан да тузалу кижн болорын — деп, Елена Васильевна тырлажа берген јабыс үниле ајдат. — Сенин көрүмјилү, тоом-јылу кижн болгонынды та көрөрим, та јок...

Карабаштын јүреги тын ачий берди. Буурайа берген койу чачту, эмеш эрикчилдү јаан көстү бу үй кижн Карабашка канча болужын јетирбеген, канча јөбин айтпаган. Керек дезе онын чернилазы да божой бергенде, Елена Васильевна ого экелип беретен.

— Елена Васильевна, мен албаданып көрөйин...

— Үрен, бойыннын школынды ундыба.

— Елена Васильевна, мен ундыбазым...

Карган үредүчизи санааркай берди.

Онын јүрүми кандый јолло барарын кем билер? Је оны кижн болзын, үренип алзын деп, Елена Васильевна сүрекей көп күчин салып јат. Чындап та, ол качан үренип алза, Елена Васильевна оны көрөр, та јок...

Чайныйдын эжигинен шофер араайын чыгып келеле, јолдо турган бир-эки суранган уулчак кайда баады?..

— Мында, мында! — деп, Елена Васильевна тын манзаарый берди.

Онон Карабашты кучактай алып, онын күйүп турган изү јаактарына окшойло, шофердын алдына јединип экелеле, айтты:

— Уулчакты јазап апараар, ол отличник бала. Айлына амырап алала, күскиде рабфакка үренип барар...

Шофер араайын күлүмзиренип ийеле, кабинага отурып, машиназынын моторын эрикчилдү күүледип ийди...

Жолдын ичинде жангыскан артып калган Елена Васильевнанын кебери, шылырашкан бийик теректер, школды божоткон кыстардын тымык кожонгы, жарык оттор, табышту школдор, интернат арткылап калды.

Машина жорыгын там ла түргендеди, жарык отторын сурлаткан журттан там ла ырап браадат. Карабаш соок салкынды да сеспей, бир эмештен ырап брааткан журттан қозин салбай отурды.

Ұч жыл кайра бу журтка Карабаш ыраак туулардан келген. Мында онын көп нөкөрлөри, кожо үренип, кожо ойногон најылары, ұч жылга жүрген жүрүми артып жат.

Удабас ла машина бурылчыкка једе берер, ол тушта онын көзине журттын отторы көрүнбей барар. Машина сүрекей түрген барып жат, бир эмеш токтой тұшсе кайдат! Жок, ол токтобос, онын жолы ыраак, сүрекей ыраак.

Бурылчык. Бийик тууларга курчаткан журттын отторы көрүнбей барды. Карабаштын жүреги жабызап, тын сыстай берди.

СОВЕТ АЛБАТЫНЫН ООС ЧҰМДЕЛГЕЗИ

ЭРКЕЛЕЙ ЛЕ КАРАТЫ КААН

(Алтай албатынын чөрчөгү)

Жараш чанкыр Алтайда, сүмер туунын колтыгында, сүттү көлдин жарадында Чагыш деп жокту кижиге журтаган. Ол Эркелей деп кысту болгон. Онын жаткан жерине кар жааганда аттын бажынан ажыра жаайтан, жаш өлгөн өскөндө, жажына онбойтон. Чагыш бойы андап-куштап чыгыш кыды болгон. Оны Караты каан угуп салтыр. Кара көзи агара берди, кара сагыжы кайнап чыкты. Чагышты кыстап, тапкан алуларын блаап алар деп сананды. Жети түнгей кезерлерин алдыртып, Караты каан кату жакару берди:

— Сүмер туунын колтыгында, сүттү көлдин жарадында карыыр жажы једе берген, канча жылга калан төлөбөгөн Чагыш деп анчы журтап жат. Слер онон барып одус кара киштин, одус кара камдунын, одус түнгей түлкүнин терезин, одус түнгей аннын мүүстерин экелигер. Оны бүдүрбес болзогор, кара бажыгарды үзерим, караканыгарды төгөрим.

Оны уккан јети түңей кезерлери түрген атандылар. Анча-мынча болбоды, олар Чагыштын чадыр айлына једип келеле, үн алыжып кыйгырыжып чыкты:

— Чагыш! Бери чык! Сен ненинг учун канча жылдын туркунына каанынга калан төлөбөгөн? Бис Караты кааннанг јакылталу келдис. Тургуза ла одус кара киштин, одус кара камдунын, одус түңей түлкүнин терезин, одус түңей аңнын одус түңей мүүстерин биске бер. Оны түрген бүдүрип болбозонг, кара бажынды үзерис, кара канынды төгөрис!

Чагыш апшыйактын канайдар да аргазы јок болды, канча жылга шыралап тапкан алуларын алып берди. Оны јети кезер коштоп алып, жүре берди. Чагыш өбөгөн ыйлап-сыктап, кызына комыдады:

— Арыган күчим тегин барды, ачап-јутпа јип салды, соокко тонуп, шыралаган күчимди торо каан алып барды, алтан жылга аңдаганымды таңмалар айрып алды. Эмди канайдайын, эрке балам Эркелей?

Јети түңей кезерлер тогус кап алуны Караты каанга јетирип келди. Караты каан оны кайкап көрди. «Бучын ла атту-чуулу аңчы кижии эмтир ине. Акыр, мен онын керсүзин ченеп көрөргө, бир канча уур јакылталар берип көрөйин» — деп сананып алды.

Бир катап Караты каан Чагышты алдырды. Оны уга ла, өбөгөн коркый-коркый атанды. Канча јаан суулар кечип, канча бийик туулар ажып, канча жүзүн улус көрүп. Караты кааннын јерине једип келерде, алтан булунду алтын байзын өргөө мызылдап турат, аайы-бажы јок көп албаты мында жүрет. Чагыш келип, алты айры темир чакыга адын буулайла, каалгалу эжикти ачып, өргөөгө кирди.

Караты каан ого айдат:

— Мен сени кожо јорыктап барарга кычыргам. Эмди азык-түлүк белетеп алала, бараак.

Анча-мынча барып јадала, Караты каан айтты:

— Же, Чагыш өбөгөн, Слер узун јолды кыскартып отураар.

Чагыш бу эрмектин учурын ондоп болбой салды.

Караты каан база айтты:

— Кыска јолды узадып отураар.

Јолды канайда узадарын Чагыш база билип болбоды. Үчинчизинде Караты каан мынайда айтты:

— Слер отыкла ат јалынанг от кўйдүреле, меге канга азып беригер.

Чагыш отыгыла аттын јалынанг от чагып, кўйдүрип болбоды.

Энгир кире берерде, олор конор деп түштилер. Аттарынын ээрлерин алып ийдилер, от салып, чай азар дештилер. Караты каан база ла айтты:

— Же, Чагыш, Слер колло тудуп, чай кайнадаар.

Чагыш өбөгөн суу экелеле, казанды отко колло тудуп, чай кайнатты. Же колын от өртөп турарда, казанды чачып ийди, чай төгүле берди. Караты каан оны көрүп, карандыра сүүнип отурды.

— Бу Слер карыганча казан азып болбос кайтканаар? — деп өчөп сурады.

— Мен колло казан кайнаткан кижиге көргөн эмезим, канайып ийейин. Же андый да болзо, јаман сананбагар, кааным, Слердин сурагаардын учурын сананып, билип алзам, Слерге айдып бербей кайдайын — деп, Чагыш карыксынып айткан.

— Каруузын меге качан айдып берерин? — деп, Караты каан сурады.

— Же бир үч күннин бажында мен Слерге келейин, ол тужында менин билер-билбезимди көрүп алараар — деп, Чагыш айтты.

Караты каан ла Чагыш эртелеп турала, эки башка жүре бергиледи.

Чагыш айлына једип келеле, кунукчылду отура тўш-
ти. Оны көрөлө, Эркелей кызы сурады:

— Је, ада, кандый јорыктап келдеер?

— Јорыкташ сүрекей коомой болды. Караты каан
мени ченеп, жүзүн-јүүр сурактар берген, керек десе мени
отко күйүп калзын деп, колло казан кайнаттырган. Мен
оның сурактарын оңдоп болбогом. Эки-үч күннинг ба-
жында ойто келип, ол сурактарга каруу берзин деген.

— Ол кижі билбес кандый сурактар болгон? — деп,
кызы сурады.

Чагыш өбөгөн бастыразын айдып берерде, Эркелей
адазына айтты:

— Э-э калак, ада, бажыгар кажайганча ол сурак-
тарды оңдобос кайтканаар? Караты каан слерди өчөгөн
ине. Узун јолды кыскарт деп айдарда, Слер озогызын
ойгортып, эскизин эбиртип куучындап берген болзоор,
узун јол кыскара бербей кайдар. Кыска јолды узат деер-
де, Слер унчукпай, эрмек айтпай, араай јорткон болзоор,
кыска јол узай бербей. Ат јалынан отыкла от чагып,
канза азып бер дегени десе кууны отык ташка јаба ту-
дала, от чагып, канза азып беретени ине. Кол бажына
чай кайнат деерде, аскыш јазайла, чай азып ийер керек
болгон.

Чагыш оны угала, кызына айдат:

— Сен сагышту кижі болтырын. Бу мен карыыр
јажым јеткенче, катан сөөгим катканча, оны билбей ка-
найып жүргем? Эркелей кызым, сен мени эс алындыра
айттырын, эртен ле барып, Караты каанның сурактары-
на каруузын беретем.

Караты каанга барып айдарда, каан оны сүрекей кай-
кап угала, сананды: «Акыр, бу Чагыш мениң суракта-
рыма карууны ол ло күн бербей, нениң учун экинчи
күнде берген болотон? Ол тенек көрмөс менле ченежип,
мени өчөп турган болбозын. Мен оны база бир канча
јакарулар берип, ченеп көрөйин».

Караты каан Чагышты база ла алдыртты. Каан киж алдыртып турганда, јокту Чагыш једип келбей кайтсын. Караты каан кабактарын јемире көрүп, мынайда айтты:

— Сен барып, суунын балыгы көп пö айса тажы көп пö, тоолоп кел. Онын кийнинде јердин үстинде үй улус көп пö айса эр улус көп пö, база тоолоп кел. Үчинчи сурагым дезе мындый: арка јерде канча агаш, меес јерде канча агаш өзүп јаткан эмтир, тоолоп кел.

Чагыш öбөгөн сананып турар болзо, суунын балыктарынан таштары көп болгоны јарт неме. Је андый да болзо, барып кызымнан сурайдым деп сананып, јүре берди. Айлына јанып келеле, кызынан сураарда, кызы айтты:

— Караты каан Слерди база ла ченеп турган болтыр. Слер ого — «Суунын тажынан балыгы көп эмтир» — дегер. Ол тужында Караты каан — «Суунын сайынан көп балыкты кайдан көрдин?» — деп сураар. Ол тушта Слер — «Мен суунын суйман таштарын балыкка бодоп, оларды балыктарла кожо тоологом, онын учун суунын сайынан балыктары көп болтыр» — деп каруу беригер.

Экинчи сурагына мындый каруу беригер: «Э-э, кааным, мен тоолоорымда, јердин үстинде эр улустан үй улус көп эмтир». Ол тужында Караты каан Слерден — «Оны сен канайып билип алдың?» — деп сураар. Бу тушта Слер — «Үй улустын сөзинен чыкпас эр улусты үй улуска кожуп тоолоорымда, үй улус көп эмтир» — деп каруу беригер. Онын кийнинде Караты каан — «Э-э, мен абакайымнын сөзин угуп турган учун, Чагыш мени јамандап, шоодып, үй улуска кожуп турган болтыр» — деп сананар. Онон улам каан бойы шорлонып калар.

Үчинчи сурактын каруузын — «Аркада алты мун агаш өзүп јаткан эмтир, меесте дезе беш мун агаш эмтир» — деп јандырыгар. Је артык неме айтпагар. Караты

каан оны угала, — «Чындап та, арка жерде агаш көп эмей» — деп сананар. Онон улам бойынын жастырганын билип ийер.

Кызын угала, Чагыш Караты каанга келип, онын сурактарынын каруузын жандырып берди. Ачап-тойбос Караты каан маргаандарын алдыртканын билип, казырланып, Чагыштан сурады:

— Сен карып, сагыжын тутай берген, мындый сурактардын учурын канайып билип алдың? Айса сеге кандай-кандый кижиге сүмө айдып туру ба, меге айт.

Чагыш өбөгөн кара бажы буурайганча, катан сөөгү катканча, төгүн сөс айтпаган. Онын учун Караты каанга чынын айтты:

— Менде Эркелей деп сок жаңыс кыс бар, бастыра сүмени ол айдып берген.

Айдарда, Караты каан Чагышка айтты:

— Сенин кызын андый сагышту, сүмелү кижиге болзо, мен слерге бир көк бука берейин, Эркелей кызын ол букадан сүт саайла, чеген ачыдып, аракы азып салзын. Мен удабастан слерге барала, ол аракыны ичерим.

Көк буканы јединип алып, Чагыш өбөгөн јанып ийди. Айлына једип келерде, кызы көк буканы көрөлө, адазынан сурады:

— Бу буканы кем берди, ненин учун берди?

Чагыш кызына бастыразын айдып берди. Кызы оны угала, адазын токынатты:

— Је, ада, коркыбагар, бис онын аргазын табар ла болбойыс.

Үч күн өткөн соңында, Эркелей адазын орынга јаттыргызала, јуурканла ороп салды. Бойы айлынын јанында койдын терезин илеп отурды. Бу өйдө Караты каан кара јорго атту, кара торко тонду келип јатканын Эркелей көрүп ийди. Караты каан јаба јортуп келеле, керек дезе јакшылашпай да, сурады:

— Мен бого јеткенчи канча такып јелдирттим, канча катап јорголоттым, Эркелей?

— Је карын, каан кижии айтсагар: Слер бого јеткенче, мен терени канча катап эдректедим?

Караты каан айдар сөзин таппай салала, сурады:

— Адан үйде бе, нени эдип туру?

— Адам үйде ле. Ол бойынын оорузын оорып јат, байла, бала табарга турган болбой.

Оны угала, Караты каан, тегери чилеп, күркүрей берди, темир чилеп, шыңырай берди:

— Эр кижии бала табарга турганын кижии сендий тегектен угатан эмтир!

Је Эркелей онон јалтанбай удурасурады:

— Слер сагышту, керсү каан кижии, көк букадан сүт сааганын кемненг уктаар?

Караты каан уйалган бойынча, айдар сөзин де таппай салала, ачынып, кашпай ла жүре берген.

ЭПЧИЛ

(Бурят чөрчөк)

Алдында Уханай деп түрени карган јуртаган. Ак-јарыкла јошкындап, тенип жүретен.

Бир катап ол ээзи јок турлудан койдың куу јарынын тапты.

— Керек болуп айабас — деп, карган айдып, јарынды алып, таарына сукты. Удабай бир айылга јетти. Айыл ээзи сурады:

— Слер не кижии болороор?

— Мен јорыкчы, — деп, карган айтты, — ады-јолым Уханай болор, ак-јарыкты бир эдип, јорыктап жүрүм.

— Андый болзо, менде бир эмеш јат, айылчым болорын — деп, айыл ээзи айтты.

Уханай артып калды. Карган кайдаар ла барганда,

бойынын копшык таарынан айрылбай турганы айыл ээзин кайкатты.

— Таарынды не ары-бери тажып турун? — деп, айыл ээзи сурады.

— Анда койдын жарыны — деп, карган каруузын жандырды.

— Сен онынды бистинг казанга сал, этле кожо бышсын.

— Салар да эдим, — деп, Уханай каруузын жандырат, — је слердинг казан менин эдимди жип койорынан коркыйдым.

— Казан эт жигенин качан көрдинг?! Санааркаба, бистинг казан эт жибес. Керде-марда жизе, мен сеге бу казанды берип ийерим — деп, айыл ээзи айтты.

— Мен жөп — карган жарынды кайнап турган сууга салды.

Эт быжарда, оны чыгарып, карган Уханайдын салган жарынын база чыгардылар. Жарын куу болды.

— Мен айттым не, слердинг казанаар менин эдимди жип салар деп, — Уханай кыйгырды.

— Ачынбагар, карган, менин казанымды алыгар. Алдында андый неме болбогон эди. Слердинг сөзигер чын болды.

Карган Уханай казанды алала, онон ары барды. Удабай база бир айылга кирди. Айыл ээзи сурайт:

— Слер не кижиге болороор, кайдаар барадар?

— Мен жорыкчы, — деп, карган каруузын жандырды, — ады-жолым Уханай болор.

— Айдарда, менде бир эмеш жат — деп, айыл ээзи айтты.

Карган Уханай артып калды. Кайдаар ла барганда, бойынын казанын кожо алып жүрер болды.

— Бу сен казаныннан не айрылбай турун? — деп, айыл ээзи сурайт. — Оны бистинг аяк-казанла кожо тургузып сал, оны неме алып ийер болор деп.

— Јок, тургуспазым — деп, карган каруузын јандырат. — Коркып јадым, түнде сенин кара койын келеле, казанымды оодып койор. Ол тушта мен не боло-рым, этти неге кайнадарым?

Айыл ээзи айдат:

— Андый болор учуры јок! Менин кара койым качан да нени де оотпогон. Керде-марда сенин казанын оодылза, мен сеге кара койымды берейин.

— Мен јоп — деп, карган айдала, казанын айыл ээзинин аяк-казаныла кожо тургусты.

Ончозы уйуктай берерде, карган турала, казанын оодып салды. Эртен тура, ойгонгон бо, јок по, кыйгыра берди:

— Мен айттым не, сенин кара койын казанымды оодор деп!

— Ачынбагар, карган — деп, айыл ээзи айтты. — Кара койымды алатан тураар. Алдында андый неме болбогон, чын айттыгар.

Карган Уханай койды алала, онон ары барды. Удабай база бир айылга кирди. Айыл ээзи сурайт:

— Слер не кижн болороор, кайдаар барып јадаар?

— Мен јорыкчы, — карган каруузын јандырды, ады-јолым Уханай болор. Ак-јарыкты бир эдип јорыктап јүрүм.

— Айдарда, менин айлымда бир эмеш јадыгар — деп, айыл ээзи айтты.

Карган Уханай артып калды.

Мынаар ла болгондо, кара койды јединип алат.

— Бу койоордон не айрылбай тураар? — деп, айыл ээзи сурайт. — Менин ак койлорымла кожо чедендеп салзагар.

— Јок, чедендебезим — деп, карган каруузын јандырат. — Коркып јадым, түнде сенин койлорын менин-ин јип койзо. Кой јок мен не болорым?

Айыл ээзи айдат:

— Андый болор учуры жок! Кой койды жигенин качан көрдөөр?! Керде-марда озор койоорды жип салза, кара койоор учун он ак койымды берейин!

— Мен жоп — деп, карган айдала, бойынын койын чедендеди.

Ончозы уйуктай берерде, карган туруп, кара койын сойоло, ак койлордын оозы-мырдын онын каныла сүртүп, ононг бойынын койынын эдин жерге көмүп, терезин тиле-тиле кезеле, ак койлордын мүүстерине илди. Ононг араайынанг ойто бурыды.

Эртен тура, ойгонгон бо, жок по, чеден жаар жүгүрди.

— Мен айттым не, сенин койлорунг менийин жип салар деп! Эмди мен кой жок не болорым? — ол кыйгырды.

Айыл ээзи жүгүрип келеле көрзө, онын ак койлорынын оозы-мырды кан, мүүстеринде — кара теренин тилимдери.

— Тыккылап салды, ийттер тыккылап салды! — деп, карган кыйгырды. — Эмди меге ол учун он ак койынды бер!

Канайдар да арга жок, айыл ээзине он ак койын берерге келишти. Карган Уханай озорды алып, чөллө айдап жүрүп ийди. Энгиргери оны жакшынак бөрү терези тондорлу таг атту эки кижиге жаба жетти. Карангуйлай берерде, одуландылар. Карган айдат:

— Бөрү терези тоныгарды меге беригер, мен озорды тѳжѳнип алайын, ононг башка озор тунде менин койлорымды тудуп салгылаардан маат жок.

— Нени калырап турун, карган кюрүм, — деп, жолдоштордын бирүзиге айтты, — тон кой тутканын качан көрдин? Жок, сүмеленбе, тондорысты бис бойысга жабынарыс. Керде-марда андый неме болуп калза, эки тонды алгайын.

— Мен жоп — деп айдала, карган уйуктаарга жатты.

Жорыкчылар уйуктай берерде, карган туруп, койлорды тумчалайла, токыналу уйуктап калды. Эртең тура, ойгонгон бо, жок по, кыйгырды:

— Мен айттым не, түнде слердин тондороор менин койымды тудуп салар деп! Бу тегин тондор эмес, бөрү терези тондор ине. Койлор жокко эм не болорым?!

Жорыкчылар тура жүгүрүп, кайкап божогылабайт: он кой өлүп калган жадат. Канайдар да арга жок, ологго бөрү терези тондорын берерге келишти. Карган Уханай тондорды алала, онон ары барды. Удабай база бир айылга кирди. Айыл ээзи сурайт:

— Не кижн болороор, кайдаар барып жадыгар?

Карган Уханай ак-жарыкла жорыктап тургам деп айдала, бу айылга айылдап артып калды. Мынаар ла болгондо, эки тонын алганча барар болды.

— Бу тоннон нени көрүп ийгенеер? — деп, айыл ээзи сурайт. — Бистин тондорло кожо илип койоор, ологды кем де албас.

— Жок, илбезим — деп, карган каруузын жандырат. — Коркып жадым, түнде сенин кыстарын тонымды кескилеп салар. Тон жокко мен не болорым?

Айыл ээзи айдат:

— Андый болор аргазы жок! Менин эки кызым чыдап калгандар, тоноорды не кессин.

— Жок, кезерден маат жок — деп, карган айдат.

— Же кескилеп салза, мен слерге ологды берип ийгейим — деп, айыл ээзи айдат.

— Мен жөп — карган тондорын илип салды.

Ончозы уйуктай берерде, карган туруп, тондорды тиле-тиле кезип, ологды айыл ээзинин кыстарынын жанына салып койды. Эртең тура, ойгонгон бо, жок по, кыйгырды:

— Айткан жогым ба, сенин кыстарын тондорымды кескилеп салар деп!

Айыл ээзи көрзө: кыстарынын жанында теренин өөндөри жадат.

— Кескилеп койгонын көрбөй турун ба? — деп, карган кыйгырды. — Эмди меге кыстарыңды бер!

Канайдар да арга жок, айыл ээзи Уханайга бойынын эки кызын берди. Кыстарыла кожо ол жаңы айыл ла малынын кабортозын алды. Карган Уханай арга-чакту журтай берди.

Же ого узак сайраарга келишпеди. Бир катап үйлери ого актаң тамган неме бердилер. Карган эзиргенче ара-кыдайла, мактанып кожондоды. Ол мынайда кожондогон:

— Мен карган эпчил, мен жалтанбас-айабас, меге жедер кижиге жок! Бир катап мен ээн чөлдөн койдын куу жарынын тапкам, оноң мен бир айылга айылдагам, анда айыл ээзин төгүндөп койгом — сөөкти чой казанга толыгам. Оноң база бир айылга кирип, айыл ээзин төгүндөп, казанды койго толыгам. Оноң үчинчи айылга киргем, анда айыл ээзин төгүндөп, бир койды он койго толыгам! Оноң эки жорыкчыны төгүндегем — бөрү терези эки тонын айрып алгам. Оноң база кандый да айылга кирип, айыл ээзин база төгүндөп салгам: тондорды курч бычакла кезип, оның эки кызын блаап алгам! Менде эки үй кижиге, менде үйүр кой. Жүрүм кандый жакшы! Бир үйүм кой кабырат, экинчиси эт кайнадат, а мен десе жалбагынан жадып жадым... Эх, мен эпчил карган! Меге кандый жакшы!

Лиит келиндер бу кожонды угуп, ончо чынды биллип, сүреен ачындылар. «Карган Уханай төгүнчи туру не — деп, озор айттылар. — Оныла кожо жатпайлык, малысты, жөөжөөсти алып, адабыска жаналык». Озор анайда ла этилер.

А карган Уханай десе телкем сары чөлдө жаңыскан артып калды.

ЭРЈЕНЕ КААННЫҢ УУЛЫ

(Калмык чөрчөк)

Бу керек туку кажы чакта болгон. Учы-кыйузы билдирбес куба чөлдө жокту өбөөн журтаган дежет. Оңдо үч уул болгон. Бир катап ол уулдарын жууула, айтты:

— Балдарым, мен удабастан өлүп каларым. Сөөгим тудуп койзогор, үч күнге улай ээчий-деечий менин сөөгимнин жанына коныгар.

Карган анайда айдала, жада калды. Уулдары сөөгин жууп салдылар. Жаан уулга сөөккө барып конор керек, же ол барбай, туулактын үстинде танкылап жадат. Кичү карындажы айдат:

— Агаларым, бу слер канайып тураар? Адабыстын калганчы күүнин немеге бодобой турганаар ба? Ол бисти сөөгинин жанында ээчий-деечий конзын деди не.

— Өлгөн кижиге өлүп ле калган, анда бай келген — карындаштар оны электеп каткырыжат. — Сен онын сөзүн сөскө бодогон болзон, бар, кон!

Кичү карындаш унчукпай, айылдан чыкты. Сөөккө келеле, онын жанына отырат. Соок. Караңуй. Жалтамчылу. Түн ортозында жер алдынан үн чыкты:

— Менин үстимде кем отыры?

— Мен отырым — кичү карындаш каруузын жандырды.

— Сенин контон өйин жеткелек. Жан.

Кичү карындаш жанып келди. Же түнде адазынын үнин укканын агаларына айтпады. Ойто ло түн кирди. Орто карындаш барар учурлу. Же ол, жаан агазы чылап ок, туулактын үстинде кыйынынан жадып, эстеп салып, таңкылайт.

— Кудай-ай, агалар, бу слер не болгон улус? Адабыс сөөгининг јанында конзын деп сурады не.

Тан адарда кичү карындаш туруп, кунчыгышты көс-төп базып ийди. Барып јадарда, ого ума јок көп көдө-чилерлү Каратын каан туштады. Каан абакайыла кожо алтын-сары тогус атка јегилген алтын кибиткада барып јадат.

— Эй, уулчакты бери экелигер! — каан кыйгырды. Јалчылар уулчакты канга экелдилер.

— Кайдаар мендеп браадырын, уулчак?

— Кудай берген ырыска барып јадым, оны кайдан табатанын меге адам айдып берген.

Каан оозын ачып ийди.

— Не? Кудай берген ырыс? Кайда ол, эмди ле айт? Оны мен бойым аларым. А сен дезе алтын кибиткамды ла алтын-сары тогус адымды ал!

— Сеге конорго јарап турган болзо, бар! Биске мында да јакшы.

Кичү карындаш ойто ло сөөк јаар барды. Түн ортозында јер алдынан үн чыкты:

— Менин үстимде кем отыры?

— Мен отырым.

— Сенин конотон өйинг эртен. Бар.

Кичү карындаш јанып ийди.

Эртен тура турала, унчукпайт, адазы керегинде сананат, агаларына нени де айтпайт. Карангуйлай берерде, адазынын сөөгине барды. Түн аразында үн угулды:

— Менин сөөгимнинг үстинде ойто ло сен бе, кичү уулым? Агаларын келбеди. Айдарда, ологго кудай берген ырыс једишпейтен эмтир. А мен сеге оны кайдан барып алатанын айдып берерим. Күнчыгыш јаар бар. Сок јангыс бай терекке једердин јеткенче бар. Теректин төзин кас. Ырызынды онон табарын. Оны алып, колдорынды көксинге чалый тудуп, ада-өбөкөлөринди кереесте.

«Онын кибитказын ла аттарын мен кайдатам? Онын ордына кудай берген ырысты табарым» — деп, кичү карындаш сананып, мынайда айтты:

— Жок, о улу каан, бойсын.

Анайда айдала, күнчыгыш жаар жүгүрди. Алтын кибиткалу каан оного ары көндүктү. Уулчак бай терекке жетти, онын төзүн казып, татап калган сынык шибеейди көрүп ийди...

— Мен бу шибеейди кайдарым! Онын ордына кудай берген бу ырысты Каратын кааннын алтын-сары тогус адына берип ийген болзом! — кичү карындаш анайда ачурканып кыйгырала, арыпчылаганына уйуктай берди, шибеейди десе бойына коштой салып алды. Ол узак уйуктаган. Ойгонып келеле көрзө: татап калган шибеей баатырдын кылыжы болуп кубулып калтыр. «Бат кандый эмеш!» — деп, кичү карындаш сананып тура жүрүрүп, кылышты кынынан суурды. Ол ло өйдө барынкый чырайлу, азу сагалду алып чыга конуп, сурады:

— Нени жакараар, бийим?

— Эм тура нени де эмес — деп, кичү карындаш каруузын жандырып, кылышты кынына сукты.

Кичү карындаш кылышты курына илип, төрөл жеринен туура кааннын жери жаар барды. Кааннын турлузына жедип барарда, анда ын-шын болды, ончозы жайлуга көчө берген эмтир. Турлуда жүрекче айылда жангыс ла карган эмеен-өбөөн артыптыр. Обөөн жүс жирме жашту, эмеен десе жүс онду. Олордын анаазы кириш-чыгыш болгон. Кичү карындаш ологго келип, айтты:

— акшылар, адай, жакшылар, эней!

— Жакшы, сенде жакшы ба? — олог каруузын жандырдылар. — Кайдан келдин, кайдаар барып жадын, уулчак?

— Жакшы улус бедреп барып жадым, колы жокко кол, көзи жокко көс болойын деген эдим.

— Ак санаалу бала болтырын — деп, эмеен-өбөөн айттылар.

— Слердин уулыгар болор күүним бар.

Эмеен-өбөөн сананып турала, айттылар:

— Бисти кайдайын деп. Ұле-коногыс жууктажа берген, санааларыс кириш-чыгыш.

— Түней ле слердин уулыгар болор күүним бар — деп, уулчак каруузын жандырды.

— Же, андый болзо, андый болзын — деп, өбөөн айтты.

Эңир ирди. Ончозы уйуктаарга жаттылар. Тан алдында уулчак туруп, айылдан чыгып, кыннан кылышты чыгарды. Барынкый чырайлу, азу сагалду алып көрүнип келеле, сурады:

— Не керек болды, бийим?

— Менин жакарум мындый: карган эмеен-өбөөн орто жашту улус болзын, оlorдын жүрекче айлы алтын өргө боло берзин, ол өргөнинг стенелери жүзүн ондү баалу таштарла чолололзын, бажы алмазла мызылдазын, тенериге бир ле сөөм жетпей турзын. Өргөнинг эжик алдында ийт үргенжин, онын үрүржи бир жанынан угулбай турзын. Каргандардын төжөги жаантайын жымжак болзын, өргөдө сүре ле тату чай азылзын.

Уулчак калганчы сөсти айдарда ла, онын сөзи тургуза ла бүтти. Баалу таштарла чолололгон өргө тура берди. Уулчак өргөгө кирди, анда көп жалчылар болдылар. Жалчылар баалу жууркан жабынала, терен уйуктап жаткан эмеен-өбөөн жаар болгылап, оlorды ойгостылар.

— Көк-жарамас, бу не атазы, нени де ондобой турум! — деп, өбөөн алан кайкады.

Оlorго койу, тату чай экелдилер. Эмеен-өбөөн өргөдөн чыгып барала көргүлезе, ак малдын көбинен жер ээлип турды.

— Ырыс, келгени бу туру — деп, оlor айдыжып, сүүнчизин бадырып болбой ыйлаштылар.

Оlor алтын өргөдө токыналу журтай бердилер. Бир катап уулы айдат:

— Ада, јастанарга јенг эледи, јабынарга тон эледи, меге кижии алар керек.

— Албай а.

— Андый болзо, меге кижии сөстөп беригер. Түштүктө жиилек агашту садтардын ээзи, Сөмөш каан журтап жат. Анда кыс бар, ол кысты меге сөстөп беригер, ада?

Обоон коркыбас бойы коркыды, койон жүреги борт этти — кааннын бойыла куучында жар керек! Канайдар да арга жок, барбайынча болбос.

Түндө уулы чөлгө чыгып, кылышты чыгарып, алып-ка жакарды:

— Адамда кааннын кеп-кийими ле кааннын ады болзын.

Эртен тура уйкудан туруп келеле көрзө: адазы кааннын баалу кеп-кийимин кийген, жаан сөөк-тайакту атка минген эмтир.

— Ада, — деп, уулы айтты, — бистин айылдажыбыс Сөмөш каан слерди ыраактан ла көрүп ийеле, уткып чыгар. Ол слерден кем, не каан болгоноорды сураар. Слер ого не деереер?

— Билбезим, уулым, билбезим.

— Слер мынайда айдараар: «Мен бойы тзөлгөн каандыктын кааны — Эрjene каан эдим». Сөмөш каан кызы учун нени ле сураза, жөбигер беригер.

Обоон жол-жорыкка атанды.

Сөмөш кааннын јерине кирип келди. Каан оны ыраактан ла көрүп ийеле, көдөчилерине айтты:

— Көс көрбөгөн, кулак укпаган бу кандый каан келип јаткан болотон. Уткып чыгыгар!

Обоонди өргөөгө кийдирдилер. Каан сегис бутту ширее тургуссын деп жакарды.

Обоон ширееге отурды. Сөмөш каан оны күндүлөп, сурады:

— Кайдан келдигер, күндүлү каан? Кандый каандыктан?

— Мен бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрјене каан — деп, өбөөн каруузын јандырды.

Сөмөш каан сананды: «Ак-јарыкта андый каандык ла андый каан болбогон. Ол менле анайда куучындажып турган сонгында, байла, онын тоомјызы да, күчи де јаан». Онон айтты:

— Кайдаар барадаар, Эрјене каан?

— Слерге јетире јүрүм, Сөмөш каан. Слердин кызыгарды уулыма сөстөп берерге јүрүм.

Оны уккан Сөмөш каан айтты:

— Слердийиле болгой. Бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрјене каан менин кудам болор учуры јок деп айдып болбозым. Онын уулы менин күйүүм болор аргазы јок деп база айдып болбозым. Нени күүнзегенимди ончозын бүдүрзегер, кызымды ол тушта слерге берип ийерим. Нени сананганысты ончозын бүдүрзегер, ол тушта чын бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрјене каан болороор.

— Ончозын бүдүрерим — деп, өбөөн айдат, — угуп турум.

— Бир күннин туркунына — деп, Сөмөш каан айдат — менин өргөөмнөн ала слердин өргөөгөргө јетире ару алтыннан јол тудыгар. Өргөөмнин эжик алдында он јаны јааргы алтын суубуунтыда мөңүн балыгаштар јүссин. Слердин өргөөгөрдin эжик алдында сол јаны јаар мөңүн суубуунтыда алтын балыгаштар ойнозын. Сай кумакту чөллө элбек көк суу аксын, анда ак-јарыкта бар ончо балыктар арка канаттарын суу үстине чыгаргылап, јүскүлезин. Суу јараттай дезе јиилек агашту садтар өссин. Эртең тура ажанар алдында чечектегилезин, тал-түште ажанар алдында түжүм бергилезин. Агаштарда јүзүн өңдү кушкаштар кожондошсын. Слер мыны ончозын түн туркунына эдип салзагар, ол тушта слер бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрјене каан болгоноорго бүдерим.

Өбөөн айтты:

— Ончозын эдип саларым — Бойы десе сууда тал-
дый тыркыражып, жанып ийди.

Не болгонын уулына куучындап берди. Уулы оны
токынатты:

— Кунукпагар, ада. Ончозы жакшы болор, үезин
эдип саларым. Тоқыналу уйуктагар.

Обоон уйуктаарга жатты, а уулы десе чөлгө барып,
кылыжын кынынан чыгарып, Сөмөш каан нени некеге-
нин ончозын алыпка куучындап берди.

Тан алдында ончо неме белең болгон. Сөмөш каан
уйкудан туруп келеле көрзө: алтын суубуунтында мө-
нүн балыгаштар жүзет, агаштарда жүзүн өндү кушкаштар
кожондожот, ару алтыннан тудулган жол десе онын өр-
гөозинен башталып, чөл дөөн ырада чөйилген. Кааннын
абакайы сүүнет, каан айдат:

— Мыны ончозын ол түн туркунына эткен! Эйе,
чындап та, ол бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрjene
каан эмтир.

Эртенгизинде обоон ойто ло Сөмөш каанга жетти.
Олор той эдерге эн артык айды ла эн артык күнди са-
кып алар деп жөптөштилер. Темдектелген күнде обоон
Сөмөш каанга баалу сыйлар апаратан улусты ийди. Каан
олорды жылу уткыды.

Эрjene каан келдин бойынын өргөозине апарды. Жаан
түнүр соктылар, кара албатыны жуудылар. Той-жыргал
ойто ло башталды. Топчылары, курлары үзүлгенин де
ајарбай бийеледилер. Төртөн тогус күн, онон база төр-
төн тогус күн жыргадылар.

Онон ырысту ла нак журтай бердилер. Бир, эки, үч
жыл өтті. Лиит кааннын эдер немези жок, ончо неме бойы
келип јат. Ол кунугып баштады. Эрикчелин чечерге, ан-
дап-куштап турар болды. Кааннын абакайы үйде оту-
рып, түк иирип, түүнет.

Бир катап ол иштенип отуларда, кенетийин онын
кийин жанынан кара кижн көрүннп келди. «О кудај,

эжиктенг де эмес, керек десе, түнүктенг де эмес, а менин кийин жанымнан чыгып келген бу не кижиге болотон?» — деп, ол сананды.

— Сен кем? — деп кыйгырды.

— Мен Каратын кааннын уулы, күүним ле бар жерле жүредим. Обөөнүг кайда көрүнбейт?

— Андап барган.

— Кемниг келди болорун?

— Бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрjene кааннын.

Кара кижиге карсылдада каткырды.

— Кандый андый бойы төзөлгөн каандык? Ак-жарыкта андый каандык качан да болбогон! Мен эм сего ол Эрjene каан керегинде агы-көгин куучындап берерим. Ук. Чөлдө жүс жирме жашту обөөн лө жүс онду эмеен журтагандар. Олордын үле-коногы жууктап, санаалары кириш-чыгыш болгон. Же бат, олорго сенин обөөнүг туштаган. Бойынын тармазынын болужыла ол эмеен-обөөндиге каан ла кааннын абакайы эдип, бойын кааннын уулы деп аданып, сени ле аданды төгүндөп салган. Сени төгүнгиге, кара сөөктү кижиге бергендер.

Кааннын абакайы тили тартылып, эрмектенип болбойт. А кара кижиге десе ононг ары куучындайт:

— Сен оныла үч жыл журтап жадын, а ол сего бойынын тарма-куулгазыны керегинде куучындады ба?

— Менин обөөнимде тарма-куулгазын бар эмеш пе? Жок, жок.

— Бар! Мен билерим, бар! Жанып келзе, сура! — Каратын кааннын уулы анайда айдала, жылыйып калды.

Кааннын жиит абакайы ыйлап-сыктап отурат. Обөөни жанып келди. Уйуктаарга жаткылаарда, ол сурады:

— Мен слерге бир сурак берзем, өөркөбөзөөр бө?

— Мен не керек тарынатам, сура.

— Айдарда, мындый суракка каруу беригер: слердин куулгазын күчигер неде?

— Менде куулгазын кўч кайдан келет? Оны сеге кем айтты?

Je абакайы ого амыр бербей, шылап, сурап турды. Онызы жиит кааннын кўўнин алды, ол мынайда айтты:

— Менин куулгазын кўчим темир малтада.

— О, андый болзо, эртен андап барзагар, малтагарды бойыгарла кожо апарбагар?

— Je, албагайым.

Эртен тура каан андап барды, абакайы дезе малтаны алып, оны торко-мандыкла кееlep, стенеге илип койды. Jaан удабай Каратын кааннын уулы келди.

— Je не, обөөнинген сурадын ба?

Сурагам. Онын куулгазын кўчи малтада.

Каратан кааннын уулы малтаны колго алып, ширтей берди.

— Jүүлгөк каат! Айыл ижинде керектү малтада куулгазын кўч барын кажы чагында көрдин? — эжикти ачып, чачып ийди.

— А эм нени айдарым, ук: обөөнин сеге чынды качан да айтпай, сени jaантайын төгүндеп jat. Ол андап барып jaдым дейт, а ондо сенен артык өскө үй кижии бар. Чынын ого айдып jat.

Кааннын жиит абакайы ал-санаага түшти.

— Ыбүүнин jанып келзе, лаптап туруп сурап ук! — кара кижии анайда кыйгырып, jылыйып калды.

Кааннын жиит абакайы ыйлап отырат. Обөөни jанып келди. Уйуктаарга jatкылаарда, кааннын абакайы айтты:

— Айыл ортозында ишке керектү малтада куулгазын ийде кайдан келет? Слер нени не төгүндеп турганаар? Чынды меге айтпай турган болзогор кемге айдып турганаар?

— Канайдар база, айдып та бергейим. Менин куулгазын ийдем тал сапту кайыш камчыда.

— О, андый болзо, эртен андап барзагар, оны бойы-
гарла кожо албагар!

— Је, албагайым.

Эртен тура, каан јүре берерде, абакайыкамчыны
алып, оны килин-торколо кеелеп, стенеге илип койды.
Ол ло ойдө кара кижн көрүнип келеле, кааннын аба-
кайынан сурады:

— Обөөнин не деди?

— Куулгазын ийдем тал сапту кайыш камчыда деген.

— Эйе, эр кижинин күчи камчыда болотон — Ка-
ратын кааннын уулы камчыны стенеден ала койды. Кам-
чыны узак ширтеп, онон кыйгырды:

— О ненек каат! Обөөнин ени төгүндөп јат. Куул-
газын ийде уй-малды согуп турган јыду камчыда кай-
дан болотон? — Эжикти ачып, камчыны чачып ийди. —
Эйе, обөөнин кемге де чынды айдып, сени јүүлтнп јат.

Кара кижн анайда айдала, јылыыйп калды.

Кааннын јит абакайы эннр киргенче ыйлады. Обөө-
ни јанып келерде, айтты:

— Мен слердин өргөгөргө, өскө јерге келгем. Слер-
ге келеле, слерле эленчикке төрөөн болуп калгам, а слер
мени төгүндөп јадыгар! Ненин учун? Слердин куулга-
зын ийдегер кайдазын билген болзом, кемге де айтпас
эдим!

«Ого айдып та берзем кайдар?» — деп, каан са-
нанып, айдат:

— Куулгазын ийдем јетинин үстинде ле јетинин
алдында.

Абакай кааннын сөстөрнин учурн түниле сана-
нып, ондободы.

Эртен тура каан јүре берерде, ол айылдын ичин
үзе чачып, эш неме таппады. Каратын кааннын уулы
көрүнип келди.

— Обөөнин не деди?

— «Јетининг алдында ла јетининг ўстинде» деген, је мен нени де таппадым.

— О тенек каат! Мында бедрейтен неме де јок. Бу слердинг орыныгар, анда он төрт ширдек. Ол јети ширдекти ўстиненг тоолоп, оларды ачып ийерде, анда баатырдын кылыжы јатты. — Онын куулгазын ийдези шак бу! — деп, Каратын кааннынгу уулы кыйгырды. — Сенин өбөөнинг бу ийденингу болужыла јүс јирмелү карганды бойы төзөлгөн каандыктынгу кааны эдип кубулткан, а бойын онынгу уулы деп аданган. Эмди мен бу каандыкты. күл-кубал эдип саларым. А бис экү сала берерис! — Ол өргөөдөнгү чыгара жүгүрип, кылышты каанынан чыгарды.

Барынкый чырайлу, азу сагалду алып көрүнип келди.

— Нени јакараараар, бийим?

— Ончозы азийгы ла бойы боло берзин. Эмеен-өбөөн озогызына табышсын. Өргөө, ак мал, алкы-јөөжө күл-кубал боло берзин. Бу ўй кижиге менингу болзын. Онын өбөөнининг минген ады чырбаал, камчызы дезе комыргай боло берзин!

Ол айдып божоордо ло, ончозы күл-кубал боло берди. Эмеен-өбөөн, алдындагызы ла чылап ок, карган болдылар. Каратын кааннынгу уулы кааннынгу јиит абакайын алып, јүре берди.

Ол өйдө чөллө таң атту јортуп бараткан онын өбөөнининг ады чырбаал, а камчызы дезе комыргай болуп кубулды. «Менингу куулгазын ийдем керегинде ўйим тегиндү сурабаган турбай! Кудай берген ырызымды блааттырып кайттым деер! — деп, ол сананып, көс лө көргөн јер јаан барды. Кенетийингу буурыл башту карган өбөөнди көрүп ийди. Өбөөнгу сурады:

— Уулым, неге сүрнүктингу, кайдаар бараадырынгу?

Эрјене кааннынгу уулы карган өбөөнгө ончозын төкпөй-чачпай куучындап берди. Өбөөн айтты:

— Ада-өбөкөнинг энчизин кемнингу де айрыыр учу-

ры жок. Сенин кылыжыңды уурдап, байлыгыңды күлкүбүл эткен каратын кааньың уулы мынаар төңнөң ары жанында жырғап-сайрап жат. Анаар баргың. Өргөөнөң эжигине жууктай бас, сени кирзин деп кычыргылап, этле күндүлөөр. Сенин кылыжың орынның бұдында. Билдир-безинен жууктап, кылышты ала койоло, кач.

Эрjene кааньың уулы өргөө жаар ууланды. Анда жырғап тургандар. Ол ончозының көзинче эжиктин жанына токтой түшти. Кем де кыйгырды:

— Солун кижиге келди, оны күндүлөөр керек. Кир, жорыкчы, эттен алып жи.

Эрjene кааньың уулы кирди. Бир болчок эт алып жиди, бойы дезе орынга араайынан жууктап турды. Кенетийин ол этти таштап, кылышты туткан жерде, эжик жаар болды. «Кылыш! Кылыш! Уурчы! Уурчыны өлтүрели!» — ончозы кыйгырышып, тура жүгүргилеп, Эрjene кааньың уулының кийинен тап эттилер. Эрjene кааньың уулы өргөдөн чыгара жүгүрөрдө, олар эжикте бастыгыжа бердилер. Эрjene кааньың уулы кылышты чыгарып, алыпка жакарды:

— Мени сүрүжип келеткен ончо улус какайлар боло берзин.

Кайра көрзө: оның кийинен үүр какайлар кортылдап, кокпондожып келеттилер. Өргөөдөн ончозының кийинен Каратын кааньың уулы ла кааньың жиит абакайы чыгара жүгүрдилер. Олар база төрттамандап барып түшкүлөйлө, тестейгилеп, кортылдагылап, үүрди ээчий кулузынның ортозы жаар мантадылар.

Анайып, бойы төзөлгөн каандыктын кааны — Эрjene кааньың уулы кудай берген ырысты ойто таап, өштүлөринен очин алган.

ӨБӨГӨН ЛӨ КААН

(Орус чөрчөк)

Бир каан журтап жатты. Ол каан чөрчөктөрдү угарга сүрекей тын сүйүтөн. Онын жалчы чөрчөкчилери бастыра чөрчөктөрдү айдып койдылар. Каан жар этти:

— Мен укпаган чөрчөк айдып берген кижиге кызымды ла кааннын жөжөөзинин кабортозын берерим.

Күүнзеген улус көп табылган. Князьтар, боярлар, генералдар, коюймдар келгиледи — же бир де тузазы жок. Кем-кем чөрчөкти айдып баштаза ла, каан кыйгырат:

— Билерим, билерим, андый чөрчөкти уккам!

Оныла керектер божоп жат. Кызын аларга келгендерди чыгара сүрүп ийедилер.

Ол каандыкта жокту өбөгөн жаткан. Ондо айыл-журт та, мал-аш та жок болгон. Келишкен ле жерде жадып, келишкен ле немени ичип, жип жүргөн. Бир күн чала-была ажанар, кезик күнде торт ажанбай жүрөтөн.

Ол бир катап аракы ичетен жерге жылынарга ла бир стакан аракы ичип аларга кирди. Садучы оны шоодып айтты:

— Каанга чөрчөктөр айдарга не барбай турун? Кааннын кызы көстөри талганча көрөт, сени сакып болбой туру. Жокту шоодылганды угуп, бойында сананды: «Акыр, ченеп көрөйүн. Кааннын күйүзи, мен качан да болбозым, же белен аш-курсактан бир-эки күн жип алайын».

Кааннын өргөөзине келди. Каан сурап угат:

— Не керектү келдин, өбөгөн?

— Сеге, кааныбыс, чөрчөк айдарга турум. Жаңыс ла озо баштап мени азырап салзын деп, жакып сал.

Каан оны аярып көрөлө, күлүмзиренди: «Же эр ле база! Чамчан жамачынын үстине жамачылу, тарыска өдүгинди будына буушла тангып алган».

Je бир де неме айтпады.

Локтуны азырап салгандар. Каан жуук деген боярларын ла болушчыларын жууп алала, ол келген кижиге жакылта берет:

— Чөрчөгинди айт.

— Менин өлгөн адам, — жокту кижиге айдат, — бу бистинг каандыкта бастыразынан бай кижиге болгон. Жаан бийик туралар тудуп алган. Ол туранын үстиле күүлелер базып жүрүп, тенеридеги жылдыстарды чоккуп турдылар. Бот кандай бийик туралар болгон! Тураны айлан-дыра туткан маннын ичи сүрекей телкем болгон, жайдын күнинин туркунына күүлө бир учынан экинчи учына жетире учуп жедип болбойтон...

Каан, боярлар киришпей, унчукпай турдылар. Обөгөн айдат:

— Онон арыгызын эртен айдарым, ажанып алган кийинде.

Энгирде ажанатан жерге барды.

Эртезинде энгирде чөрчөкти онон ары улалтты:

— Бистинг кажанда жети жашту бука турды. Онын бир мүүзинде бир күдүчи отурган, экинчи мүүзинде — экинчизи. Күдүчилер шоор ойноп, сыгырткыштарла сыгырып, кожондор кожондоп турдылар, же озор бой-бойлорын көрүп, үндерин угуп болбогондор. Бисте бот кандай жаан бука бар болгон!

Каан жара киришпеди, боярлар да унчугышпай отурдылар.

Чөрчөкти өрө турала, айдат:

— Чөрчөктинг учын эртен айдарым, бүгүн амыраар ой жетти.

Энгирде ажанар жерге барды.

Каан айдат:

— Боярлар, нени эдерибис? Ондый чөрчөкти мен укпадым, же мындай тарыска өдүктү кижиге кызымды мен бербеске турум.

Чөрчөкчини канайда мекелеп жандыраарын шүүш-тилер.

Князьтар ла боярлар шүүже бердилер. Сананып, сананып, арт-учында мындый шүүлтеге келдилер:

— Кааныбыс, сен бу чөрчөкти уктым деп айт, бис бастырабыс жөмөжип айдарыс: «Билерис, ол керегинде укканыбыс». Керекти быжулаарга бичик белетеп салзын деп жакылта береер, бу бичиктин алдына бис бастырабыс бойыбыстын колыс салып берерибис.

Анайда эдерге жөптөжип алдылар.

Обөгөн олордын жөптөжип алганын билип ийген, же ол бир де неме билбеечи кижиге болуп келип, отуруп алала, чөрчөкти оного ары айдарын баштады:

— Олгон адамда бир бее бар болгон, үч күннин туркунына жерди айланып мантап келетен. Ол бее кажы ла конокто үч катап төрөйтөн...

Князьтар ла боярлар каан жаар көргүлөп, күлүмзиренип турдылар, же чөрчөкчиге айдып ла туру:

— Бистин алмарларда толтыра алтын ла мөнүн болгон. Сен, каан, государь, ол ойдө өдүшке бир кайырчак алтын алган, же бу күнге жетире бербедин...

Каан мында кыйгырып ийди:

— Билерим, билерим!

Князьтар ла боярлар жөмөжөт:

— Билерис, мындый чөрчөкти укканыбыс, онын учун бичиктин алдына кол саларга белен турубыс.

Жерлеринен туруп, бичикке колдорун салдылар. Обөгөн бичикти алала, айдат:

— Оны уккан болзогор, онын учун бичикке колдоруор салып берген болзогор, улу каан, төлүни төлө.

Ол ойдө каан билип ийди:

— Тарыска өдүктү обөгөн мени мекелеп салган!

Канайдар да арга жок болгон: айткан сөс — аткан ок. Бир кайырчак алтын уруп берерге келишти.

Жокту обөгөн акчаны алала, сайрап жада берди.

АГАСТЫҢ КУЙРУТЫНЫҢ БАЖЫ НЕНИҢ УЧУН КАРА

(Эвенк чөрчөк)

Бу керек жер үстинде эмдиги ан-куштар ончозы туулган, же эмдиги бүдүмин алынгалак тужында болгон. Ол өйдө агас кара-сары өңдү болуптыр.

Бир катап корон соок кыш келди. Агаш аразында жылу айылда карган анчы журтаганын ончозы билгендер. Сооктон ло торолоштон өлүп бараткан агас анчынын айлына мантап келеле, айылды өрө чыгып, жылынарга түнүктин кырына отурып алды. Жылуга мылырап, тууырай берди. Карган айылга кирип, эжикти тын жаап ийерде, агас изү суулу казанга барып түшти. Чыныгырып жада берерде, карган оны көрүп, тудуп алды. Агас жүк тынду болды, терези сойылып, түжүп калган.

— Агаш аразында жагыскан жадып жадым. Кичинек агас кожо жаткай. Сүүнчилү болор — деп, карган айтты.

Ол агасты кичеей берди, удабай агас өңдолып, өңи кирди. Кара-сары түктин ордына ак кардый түк өзүп чыкты. Кичинек агас сүттий ап-апагаш боло берди!

Карган аңычакты коркышту сүүди. Агастын жүрүми чик-жок жеңилди, ол андабай да, карган андайла экелип турган белең курсакты жиир болды.

Карган андап жүрүп аай болбозо, жиирге бир эмеш саржу артыктап алган болгон. Бир катап ол күпти ачып ийерде, кууктагы саржу жокко жуук эмтир, арткан-калган саржуда агастын курч тиштеринин орды артып калган. Карган калаптанды... Нени эдер? Агасты эмди ле жулкуйтан ба? Карган сананып турала, андап бараачы бололо, айылдын одожындагы агаштын ары жанына жажынып алды. Агас күпке түргөн кирип, арткан саржуну жий берди. Карган турун тудунып, айылга араай кирип келди. Же агас аярынкайдын аярынкайы, сескирдин

сескири болгон, ол јеткер јууктап келеткенин сезип, качты. Карган оны турундады. Је агас капшууннын капшууны, эпчилдинг эпчили болгон, ол туруннан кыйышты, турун онын јүк ле куйругынын бажына тийди. Агас кача берди.

— Түней ле мен сени имдеп койдым, тагма! — деп, карган кыйгырды.

Оног ло бери агастын куйругынын бажы кара.

Ол ло өйдөң ала агасты бисте имдү аң деп айдыжат.

АР-БҮТКЕННИНГ ЛАРКЫНДУ ӨЙЛӨРИ ЛЕ ТЫНДУЛАРЫ

Э. Палкин.

АЛТАЙ

Аркалар өткөн
Чичке жолдор,
Аңырлар конгон
Ару көлдөр;
Буурыл башту
Ээн тайгалар,
Тоқыналу
Куу тумандар;
Тыт бүркеген
Тымык өзөк,
Мал киштеген
Марчалу өзөк;
Эдил күүктү
Эне жай...
Кайран жерим,
Кару Алтай!

Каймак-сүттү
Айылдар;
Күрере күйген
Нөкөрлөр,
Кемзинишкен
Келиндер...
Аң үнинин
Томылган жери —
Ада-өбөкөнин
Журтаган жери;
Кой жолдогон
Жаландар,
Кожон торгылган
Тайгалар;
Кааза жытту
Жайлулар.

Кара ташта
Казылган
Канча чакка
Карарган.
Корымдарда
Тожыла
Кожон болды
Жажына.
Чийилип түшкен
Тууларды

Чийне чечек
Бүркеген.
Жылу тымык
Жиктерде
Жиилек көөркий
Эңчейген.
Кара мөштөр
Кузукла бай...
Кару жерим,
Кайран Алтай...

И. Сабашкин.

ТАРБАГАНДАР

Боро-Тал ла Жүс-Тыт деген эки суу бириккен белтирден Чуйдын суузы башталып агат. Бу эки суунын ортолыгында ла Чуйдын суузын жакалай учы-бажы жок куба-сары чөл жадат. Бу чөлдө кату кулузын өзөт, ума жок төңөзөктөр көрүнөт. Бу жерлер — тарбаганнын турлузы. Олордын каскан ичеендери жердин алдыла өткүштелип барып жадат. Кириш ле чыгыш эжиктерин бачым таппазын.

Тарбаган сүрекей сескир ан. Ол тойо жемзенип ала-ла, ичеенинин жанында каруулда содойып калган отурар. Мындый учуралда ыраактан төңөзөк туру деп көрөрүн. Же ол «төңөзөк» сени ажындыра көрүп алала, кетеп жип отурар. Онын жанына жууктап ла келзен, ол «сыйт» этире чочыдулу сыгырып ийеле, ичеенине калып, көскө көрүнбей калар. Жемзенип жүргөн өскө тарбагандар ичеендерине тургуза ла кире берер. Жаңыс ла каруулда турган тарбаган сергелен жүрөт. Ол өскө-өскө ичеендерден бажын чыгарып, айландыра аяктанып турар. Жеткер ырап жүрө бергенде, өрө чыгыгар дегендий токыналу сыгырар.

Тарбагандар жеткерден жаңыс ла бойын корулап турган эмес. Олор өскө дө аңдарды ла куштарды корулап жүргүлөйт. Бис орой күсте, сыгын айдын учында, туулардан Чуйдын чөлине түшкен текелер андап жүргенис. Ыраакта Боро-Тал ла Јүс-Тыт суулардын белтири көрүнүп жатты. Көк өлөңдү одордо текелер жүргенин бис ыраактан көрүп ийдис. Олор бисти сеспей, токыналу отоп жүргүлеген.

— Көрзөн, каруулчыгы ол туру! — деп, Салимжан айтты.

Мен аыктандым. Эки мүүзи толголып калган теке ак жерде жаткан жалбак таштын үстинде каруулда турды. Кырлан ажыра ол бисти көрүп болбой турган эмитир. Бис олорго өңөлөп, табынча жууктап турдыс. Ак жерде турган текеге өңөлөп, жууктап аларга сүрекей күч. Анда-мында жажынып, жылгажактап, бис көп ой өткүрген эмитирис. Көстөгөн жерге једип келеле, араайынан өңдөйип көрөристе, текелер эки суунын белтирин көстөп баргылап жатты.

— Олор белтирге не барып јат? — деп, Салимжанан сурадым.

— Амыраарга!

Мен алан кайкап уктым. Белтир айландыра ачык, ак јалан жер. Тарбагандардан ла төңөзөктөрдөн өскө анда не де јок. Текелер анаар амырап брааткандарын кайкап турдым.

Текелер белтирге једип браатканы биске ыраактан көрүнүп туру. Тарбагандар олорды керекке бодобой, коркыбай да тургулайт. Теке јаба базып келгенде, тарбаган бир-эки алтам туура калып алат.

Текелер амыраарга белетенет ошкош, јерди јытап көргүлөйт. Јерди чапчып ийеле, олор неден де јалтанбай, амырап јаткылай бердилер. Бу тужында олор ненин де учун каруулчык тургуспагандар.

— Каруулчык нениң учун јок? — деп, Салимжан-
нан сурадым.

— Олорды тарбагандар каруулдап јат! — деп, Са-
лимжан айтты.

Текелер тегин айалгаларда токыналу амырап уйук-
тап болбойтон эмтир. Олор јаантайын ойгонып, ары-бери
ајыктанып, кулактарын селип тындап, конжоор тумчук-
тарыла јыт тартып, јаантайын сергелен болуп, јүк ле
үргүлөп јаткылайт. Је бу учуралда олор тарбагандарга
иженип, үйуктай бергендер. Нениң учун дезе, тарбаган-
дар ач бөрүни де, кижини де бойынын јанына качан
да јууктатпас! Јеткер јууктап ла келетсе, олор чочы-
дулу сыгырыжар. Текелер мыны јакшы билер, онын учун
токыналу уйуктап јаткылайт. Олор амырап ла уйуктап
аларга тарбагандардын турлузына өнөтийин келип тура-
тан эмтир.

Бис өнөлөп, төңөзөктөр ажыра јажынып, тарбаган-
дарга ла текелерге сестирбезинен јууктап турдыс. Је кай-
дан... Калас иш болды. Бисти тарбагандар ыраактан кө-
рүп алала, сыгырыжа берген. Текелер ыраакта көрүнип
турган тууларды көстөп, тоозын-тобракты көдүрип, ман-
тажа берди.

Күн ажып браатты. Чуйдын телкем чөлдөринде сал-
кын башталды. Чөл сары кумак тоозынга бүркеле бер-
ди. Тарбагандар ичеендерине киргиледи. Бүгүн база ан
көрөр арга јок. Күн үрелген, јанар керек.

Алу јок то болзо, је күн калас өтпөди. Андар
бой-бойын јеткерден каруулдайтан кылык-јанду ла эп-
сүмелү болгонын ол күнде көзимле көрүп, билип алдым.
Мынызы алудан артык!

АГАШТЫҢ ЭТАЖТАРЫ

Агаш аразынын ан-куштарында бойларынын этажтары бар: чычкандар тазыл алдында ичеендү; тоорчык-тый жүзүн-жүүр оок кушкаштар уйазын жерде жазайт; бычыртка жырааларда уйалайт; көндөйдө уйа жазаар кушкаштар — томыртка, көктөш, мечиртке — уйаларын оноң бийикте жазайдылар; агаштын бажында чыгара башка-башка куштардын уйазы болот. Агаштын эн ле бажында өскө тындуларды тудуп жийтен куштардын ла кан кереденин, карчаганын уйалары. Улус кандый да этажта жадар аргалу, же агаш аразында кандый ла ук куштардын ла аңдардын бойларынын этажы бар.

Бир катап аңдап жүреле, кургап калган кайындарлу ак жерге келдибис. Көп сабада кайын канча да жашка жетире өзөлө, кургап калат. Өскө агаш кургаганда, онын чобразы түжүп, жабынчызы жок агаш чирийле, жыгылып жат; кайыннын чобразы дезе качан да түшпей жат; онын учун карып, кургап калган кайын, чирип те калган болзо, өзүп турган ак кайындый турат. Же оны тыгыда ийде салып ийгенде, ол сынып, туш башка чачыла берет.

Андый агаштарды жыгарга коркушту да болуп жат: сынып, туш башка чачылып турган агаштын сыныктары бажыга да тийерден маат жок. Же, бис, аңчылар, оноң коркыбайдыбыс, андый агаш көргөнисте, оны жыгарга күүнзейдис.

Андый чирик кайынду акка келеле, бир жаан кайынды ийде салып ийдис. Ол торт ло ооктоло берди. Анда уйалу көндөй бар болгон эмтир. Агаш жыгыларда, көктөштин уйадагы балдары алдырышпаган. Олор уйала кожо көндөйдөн чачыла берген. Бисти ада-энезине бодоп, курсак сурап чыйкылдажып турдылар. Бис жердин кыртыжын казып, оноң курт таап, олордын оозына салып турдыс, олор јудуп ийеле, база ла чыйкылдажат.

Анча-мынча болголокто ада-энези эки жаактары бултайышкан, оозында курт тиштенип алган келеле, жанындагы агаштын будагына отурдылар.

— Эзендер бе, кару нажыларыс. Слерди түбекке түжүрдис: мынайда беретенин билбегенис — деп, бис ологго айттыс.

Көктөштөр каруузына биске нени де айдып болбодулар, не болгон, агаш кайда, балдары кайда болгонун олар билип болбой турдылар.

Олар бистен бир де эмеш коркыбай, коркушту чочып калган, будактан-будакка учулап турды.

— Олар бу мында, олардын чыйыкташканын, слерди кычырып турганын уксагар! — деп, жерде жаткан уйдагы балдарды көргүзип, айдып турдыс.

— Же көктөштөр нени де укпай, амыр жогынан ары-бери учуп, бойынын этажынан жерге түжер күүни жок болдулар.

— Айса, олар бистен коркыгылап турган болор бо, жажынак.

Бис жажына бердис.

Балдары чыйкылдажарда, ада-энези де ары-бери учуп, база чыйкылдажат, же жерге түшпей турдылар.

Куштар, кижичилеп, этажтан-этажка көчпөй жат деп, бис билип алдыс. Олардын балдары этажла кожо жоготуп калган деп ологго бодолуп турды.

— Ой-ой-ой! Слер кандый тенектер! — деп, менин нөкөрүм айтты.

Андый жакшынак көөркийлердин нени де оңдобой турганын көрөргө каткымчылу да, ачынчылу да болды.

Айдарда бис коштой турган кайыннын бажын уйа болгон кемине түнөйлөп келесе, жерде жаткан уйалу көндөйдү ого салып койдыс.

Же биске жажынып узак турарга келишпеди: бир канча минуттын бажында ырысту ада-энелер балдарыла тушташты.

БАЛДАР-СУУЗЫ

Бистин журттан ыраак жокто бийик сойок турат. Онын бажында маяк туруп жат. Бис ол маякка жылдын сайын мангырлап, сарапчандап¹ чыгып туратаныс. Маяктын чике баш агажына кызыл флаг көдүрүп, төзөгө агажына ады-жолысты бичип жүрөтенис. Кырдын эдегинде каа-жаа чет агаштар, тыйрык-мыйрык кайындар өзүп жат. Ол кайанын алдында жалбак таш жадыры. Таштын алдынан суу чыгарга турган айалга бар. Кумак-балкажы суулу-у-у.

— Мыны жазап ыра казар керек — деп, Мырчык бир катап шүүлте этти.

— Чындап та, казып көрөктөр. Суу чыгып келер болор бо? — Ончобыс Мырчыкла жөпсиндис.

— Суу чыкса, ичип турарыс — деп, Сандрай сүүнет.

— Айса-болзо, аржан суу чыгар? — деп, Айана айтты. — Аржан суула улус эмденип турбай.

Эртенгизинде балдар күрөктү, ломду келдилер. Жалбак таштын алдын тереңжиде казып, суу аккадый жол ыра кастылар. Же суу көндүрө чыга акпайт. Чичке темир трубаны эптей кондырып, бир учына шил банка тозып салдылар.

— Эртен келип көрөрис. Эмди ле суу кайдан чыга конуп келер ол — деп, Шуну жартады.

— Шилдин оозына ваталу марля ороп салайын. Тамган суу ару болор. — Айана карманынан ак вата чыгарып, иштене берди.

Анан балдар кырдын эдегинен чечектер үзүп, не ле керегинде куучындажып, ойноп жүрдилер. Оркөлөр

---

¹ Сарапчан — көжине, сарапсын.

олордон качып калактажат. Куйруктары торт чычан-чычан эткилейт. Өрө кейде тайлонго көкийт.

— Көрзөөр, көрзөөр! Тайлонго өркө минип алган барат! — деп, Мырчык колын төмөн уулады.

Бис куучын-кубийысты токтодып, төмөн көрдис. Бир тайлонго өркөнүн үстине минип алган мантадып баратты. Айла тен уйт-уйт деп сыгырып турат. Өркө ичегенге кире конордо, тайлонго ичегеннин оозына артып калды. Ол бир кезек ойгө тым отурала, сан өрө чанкыр кейге учуп чыкты. Анда торт жүзүн-жүүр үнденип, талбан кайнап турат. «Минген ады тырмакту, минген ээзи канатту» деп табышкак оло керегинде айдылган туру.

Ол өркөнүн ичегенине не кирип жат? Бир катап мен туй бөктөп салган ичегенге туштагам. Ташты алып ийеримде, анда өлүп калган тайлонго жаткан. Оны кем де бөктөп салган эмтир. Ичеген куру болгон болор. Тайлонго анда торолоп өлгөн — деп, Сандрай куучындады.

— Эх, анайда эдерге жарабас. Андый жараш кожончыны өлтүрерге жарабас — деп, Арана кунуга берген үниле айтты. — Ол кылык жаман, кинчектү!

— Ак-жарыктын үстінде ан-куштар, бу ла өзүп турган чечектер жок болзо, кандый болгой не? — деп Айана көк чечекти жытап айтты.

— Ол тушта айландыра ээн, кунукчылду, жүрүм жараш болбос эди.

— Жангыс ла уйлар, койлор мөөрөжөр, мааражар, чочколор күртүлдежер эди — деп, Макса каткырат.

— А не? Арана ла Максанын айтканы чын. Эмди чечектер, жалбрактар жууп алактар. Книгалардын ортозына салып кургадып аларыс — дейле, Айана чечектер жууп баштады.

— Кышкыда ололды жураарыс. Чечектерди көрүп, ай керегинде сананарыс — деп, Мырчык айтты.

Келер күн түш киреде балдар кара сууга једип келдилер. Ару соок кара суу шилге толуп калтыр. Темир трубанын учынан суу тарый-тарый тамчылайт. Шилде суудан балдар амзап ичтилер. Ол соок, је кандый да јымжак деп билдирет.

— Аржан суу, аржан суу! Удабас ол мынан көп тагар! — деп, Сандрай сүүнип турганы коркышту.

— Бу тен кандый-кандый эм суу турбай! Ичип ийеримде, санаам тен јары-ык болеерт! — деп, Мырчык көкийт.

— Эбире таш чеден эдип салактар. Ол тушта малаш сууны кирлебес — деп, Арана айтты.

Анан балдар кара сууны эбиреде таштар чогул, чеден аайлу неме эдип салдылар. Эмди суунын чыгып турган јерин кой-эчки үрей баспас.

Күннен күнге кара суу арбынду чыгат. Балдар ого улай келгилеп, оны кичеегилеп, соок, јымжак суузынан ичип жүргүлейт. Эм тургуза онын агыны јаан эмес.

Бир катап балдар келерде, сууда кем де болгон ошкош: јанында кайында ак јалама элбирейт.

— Јаан улустаң мында кем де болгон турбай. Көрзөөр дө, удабас кыйралар мында элбирей берер. — Маска ак јаламага көргүзип айтты.

— Суу ончо улуска тузалу. А јаламада јаман неме јок: ол јаан улустың байы — деп, Шуну јааназынан укканын айдып туру ошкош.

Оноң балдар суудан ичкилеп, јүстерин јунуп алды. Не аайлу серүүн дезеер! Соолбойтон ло болзо...

— Кара суула урушса, ол чыкпай токтоп калар. Кайдан-кайдан өскө јерден чыгар, айса чыкпас. Јаан улус анайда айдыжат — деп, Айана энезинин айтканын эске алынды.

— Онызы чын, нөкөрлөр. Бистин суула кем де урушпас — Мырчык нөкөрлөрин бүдүмјиледи.

Күске јетире бистин суу тен јозооры ла јаанап,

агып жатты. Кайында ак жаламалар көптөп калган эмитир: байла, жаан улус суу алып, ичип, јунунып турган болбайсын.

Бу сууны балдар жазап агысканын јурт улус ончозы эмди билер. Онын учун бу кара сууны «Балдар-суузы» деп адагылап алгандар. А балдарда не болзын. Оморкоп, сүүнгилеп ле јүрүлөр. А не оморкобос, сүүнбес? Јакшы керек эткени јажына ундылбас.

ЧЕЧЕКТЕР, ЧЕЧЕКТЕР...

— Јакшылар ба, чечектер! — деп, мен олорло, кижичилеп, јакшылажып јүредим.

Чечектер, чечектер... Олор «јакшылар!» дегендий араай јакшылажат. Күзүни чечектер узун кирбиктерлү чанкыр көзин ачып, араай-араай шыгырап, күлүмзиренип ийди деп, меге билдирет. Ончо ло чечектер эртен турадагы јарык күнге баштангылап алган тургулады. Чечектердин ачык јүзінде ару чалыннын тостокторы мызылдайт.

Чечектер, чечектер... Олорды сен кайда ла көрөрин: јаланда, аркада, кырда, аралда, саста... Энем чечектер өскүрерге сүреен сүүр кижичи. Бистин туранын көзнөктөринин алдында јүзүн-јүүр атту, өңдү чечектер јас ла келзе, јарангылап өскүлей бергилейт. Энем чечектерди кыжы-јайыла туранын ичинде ле тышкары өскүрет. «Чечек — ол ар-бүткеннин кеендиги, јүрүмнин база бир сүүнчизи» — деп, энем ајдат. Ончозы тен чын ла чын не, балдар. Јердин үстинде чечектер сүүбес кижичи јок болор.

— Ай, кандый ару, ароматту кей! Тынарга кандый јенгил, тату — деп, ыраак городтон келген бир турист сүреен сүүнгени санаама кирет.

— Деремнеде ол тен кирелү эмей — деп, мен айткан эдим — ол ту чанкыр кырларга барган болзоор...

— О-о, быйан болзын слерге! Бис андый кырларга кыйалта јок барарыс. Бис Омск городтон — деп, келген туристтер тын сүүнип тургылаган

Эртен тура чечектер кўнчыгыш тўон, тўште кўнтўштўк тўон, тўштин кийнинде кўнбадыш тўон баштангылап алган тургулаар. Олор кўнле кожо эбирип туратан эмтир. Кўн ажа берзе, чечектер баштарын бۆкөйтип, чечектерин кумынып ийет. Онойдо кўн чыкканча тургулайт. Мен бодозом, олор амырап, уйуктагылап тургандый.

Тўште көрзөөр, чечектердин ўстинде канча кире тындулар учкулап жүргўлейт. Иштенкей адару сыр кожонло тату мөт јууйт. Көбөлөктөр талбан кайнап, бир чечектен база бир чечекке отургулайт. Јүзүн-јүүр конгыстар да чечектердин ўстинде база отурат. Олор тату нектар соргылап турган болбайсын.

Јаан эмес јажыл аспан ромашканын ўстинде отуры. Теп ле тегин отуры: тату нектар да сорбойт, канаттарыла талбандабайт та. Араай келген эзинге ромашка ары-бери јайканат, аспан кожо јайканат.

— Аа, сен тайноктоп турган эмтирин не! — деп, сүүнчилў кыйгырып ийдим.

Чындап та, чечек ары-бери јайканарда, аспан ого јакшызынып, көзи тостойгон тым отурат. Бат, кўрўм, сўмелў ле база!

— Сен тўш, узун бут! Ромашкага база кўн көрөр керек! — деп, мен аспанды сабарымла кезеттим. «Сенин керегин јок!» — дегендий, аспан јаргак канаттарын кынырадып, ойто ло јайкана берди.

— Јок туру, најы, тайноктогон болор! Ромашканы көп кыйнаба, көп кулданба! — мен ус сабарымды аспаннын чике ле тумчугынын алдына көргүзеримде, аспан уйалган чылап, јер төмөн калый берди.

«Быйан болзын, кижии!» дегендий, ромашка ары-бе-

ри јайканып ийди. Анан ару апагаш каткызыла каткырып, чанкыр тенгериде кўнге удура чечек-јалбрактарын јайа салып ийди.

А эбире дезе чечектер ле чечектер... Бу — јўрўм, бу — ырыс... Менин кўўн-санаам ару, јеп-јенил. Јўрегимде коштой база ромашка ѓскўндий, торт чечектеп отурдым. Эх, чечектер, чечектер.

Владимир Санги

АЙУ ЛА КЌРЌК

(Нивх чЌрчЌк)

Агаш аразынын кичинек анычагын — кЌрЌкти — сен, байла, кЌргЌн. Арказын тЌмЌн кичинек беш чийЌчек јолдолып барганын, байла, база ајарган. КичЌ изЌ айда, кЌн тапту јылыгалак чокторыла агаштардын баштарына тийгенде, уйкудан туруп, бу анычактын Ќнин уккан болорын. Ол бийик четтин Ќстиги будагында отурып, бы-јыраш куйругын тийин чилеп сырты ажыра арта салып, «курук... курук... курук» деп араайынан эдип отурат.

Оныла беришпезен, кЌрЌк тЌмЌндЌп, бажын кекип, сениле јакшылажала, «курук... курук... курук» деер.

Тударга муканзан, ол чоокыр сыртын јылбырт эттиртип, ачу-корон чынырып ийеле, јыраалардын ѓзЌ-ги јаар сурт эдип калар. Эбиреде тымый тЌжер, бастыра ан-куштар агаш-таштын кЌндЌйине, ичеендерге ле јырыктарга јажынар. Је мынаар ла болзон, кЌрЌк, ол ло будагына чыгып, ойто ло «курук... курук... курук» деп эде берер.

* * *

Агаш аразында быјыраш сары кЌрЌк јуртаган. Сок јаныскан. Агаш аразында нЌкЌр јок јўрери сўрекей карыкчалду деп, бистин кажыбыс ла билер.

Айдарда көрүк мынайда сананды: «Айса болзо, мында мен чилеп эригип жүргөн аңгычак бар». Көрүк анайда сананып, бойына нөкөр бедреп барды.

Ол агаштан агашка, жыраадан жыраага секирип, чөбрөлөрдүн ле жадыктардын алдын, жырыктарды ла ичеен-дерди карай берди.

Агаска учурады.

— Агас, агас! Сеге жаңыскан кунукчылду ба? Нөкөрлөжөк.

Агас каруузын жандырат:

— Жок, көрүк, меге кунукчылду эмес. Сен түнгей ле кунугып өлүп каларын. Эртең меге кел: мен сени жип салайын.

Көрүк мынайда сананды: «Жерде жыдып жатканчам, онын ордына агас мени жип салзын».

Эртеңге жетире эмди де узак болгон учун, көрүк ойто ло агаштан агашка, жыраадан жыраага секирип, чөбрөлөрдүн ле жадыктардын алдын, жырыктарды ла ичеен-дерди карай берди.

Түлкүгө туштады. Онон сурады:

— Түлкү, түлкү! Сеге жаңыскан кунукчылду ба? Нөкөрлөжөк.

Түлкү каруузын жандырат:

— Жок, көрүк, меге кунукчылду эмес. Сен түнгей ле кунугып өлүп каларын. Онын ордына эртең меге кел: мен сени жип салайын.

Көрүк сананды: «Жерде жыдып жатканчам, түлкү мени жип койзо торт».

Эртеңге жетире эмди де узак болгон учун, көрүк ойто ло агаштан агашка, жыраадан жыраага секирип, чөбрөлөрдүн ле жадыктардын алдын, жырыктарды ла ичеен-дерди карай берди.

Кишке туштады. Онон сурады:

— Киш, киш! Сеге жаңыскан кунукчылду ба? Нөкөрлөжөк.

Киш айдат:

— Жок, көрүк, меге кунукчылду эмес. Сен түнөй ле кунугып өлүп каларын. Эртең меге кел, мен сени жип салайын.

Көрүк сананды: «Жерде жыдып жатканчам, киш мени ары ла жип салзын».

Эртеңге жетире эмди де узак болгон учун, көрүк агаштан агашка, жыраадан жыраага секирип, чөбрөлөрдүн ле жадыктардын алдын, жырыктарды ла ичеендерди карай берди.

Айуга туштады. Айу мөштин төзінде уйуктап жаткан.

Көрүк онын кулагынан ала койып, серпип, силкий берди. Жүк арайдан ойгосты. Онызы чугулданып, күзүрт этти:

— Сеге не керек?

Көрүк айдат:

— Айу, айу! Сеге жагыскан кунукчылду ба? Нөкөр-лөжөк.

Айу бажын күүн-күч жок өңдөйтип, эстеп ийеле, көрүк жаар көрбөй дө, уйкузырап сурады:

— Нөкөрлөжип алып кайдатан?

Көрүк каруузын жандырат:

— Эштежип жүрзеес жеңил болор. Сен жаан, боду. А мен дезе кичинек, эпчил. Уйуктап жатсан, агашка чыгып, сени каруулдаарым, кайдан билер, жеткер жең алдында.

— А мен кемнен де коркыбай жадым — деп, айу айдат.

— Айдарда кожо кузуктаак.

Айу көрүк жаар бурылды!

— Кузук дейдин бе?

— Эйе, кузук. Кожо жиилектеерис.

— Жиилек дейдин бе?..

— Эйе, жиилек. Чымалыны база кожо тударыс.

— Чымалыны дейдинг бе?..

Айу чек ойгонып келди, отурып алды.

— Кузук, јиилек, чымалы дейдинг бе?..

— Эйе, кузук, јиилек, чымалы.

Айу сүүнип, каруузын јандырат:

— Мен сениле нөкөрлөжөргө јөп.

Көрүк нөкөрди тапты, јаан, күчтүү нөкөрди. Андый нөкөрлү болгоныла агаш аразында көрүктен өскө кем мактанар.

Бир катап көрүк агаска туштады. Онызы сүүнди:

— А-а, келдинг ле бе! Эмди мен сени «нам-нам» эдерим.

Көрүк айдат:

— А мен айула нөкөрлөжип јадым.

— Айула ба?! — агас коркыды.

Көрүк оноң ары мантады.

Түлкү јолукты. Онызы сүүнгенине эдегин јайып, бийелей сокты.

— Санаама јединдим. Эмди мен сени макалу ла јиирим.

Көрүк айдат:

— Мен айула нөкөрлөжип јадым.

Түлкүнинг түти атырайыжа берди:

— Айула ба?!

Көрүк оноң ары мантады.

Кишке туштады. Онызы сүүне берди:

— А мен сени туку качаннан бери сакып јадым. Эм мен сени јиирим.

Көрүк айтты:

— А мен айула нөкөрлөжип јадым.

Киш коркыганына куш чылап агашка учуп чыгала, јангыс ла оноң сурады:

— Айула ба?!

Көрүк ле айу кожо јуртай бердилер.

Капшуун көрүк јиилектү ле кузукту јерлер табат.

Айунын сүүнип турганы тен коркышту.

Удабай айу өрөкөн семирп, базып та болбой барды. Эмди ол амырап ла божобойт. Жангыс ла кезикте жакарар:

— Эй, көрүк, жыдынат экел!

Ол эмезе:

— Сыртымды тырмап бер!

Күс келди. Удабас узун мойынду корон-соок кыш.

Көрүк санааркайт:

— Уксан да, айу, бүгүннен-эртеннен кыш түжер. Биске курсак-тамакты артыктай белетеп алар керек.

Айу жалкуурып унчугат:

— Чын айдадын, көрүк. Курсакты артыктай белете — бойы дезе кыйын жатканча.

— Андый көп тобогоны ла жиилекти мен жангыскан канайып жуурым? Сен өткүрө көп ажанып жадын — көрүк арай ла ыйлабайт.

— Бар деп айткам, айдарда бар! — айу ачынат. — А мен дезе ичеен казарым. Телкемширеде. Талдама уйа болор. Сенин жаман-жуудык ичеенингий эмес.

Көрүк бажын салактадып, кузуктап барды. Кенетийин карлап келди. Көрүк калактап, көс-баш жок учуртып ийди — кузукты күн эртеден белетеп алар керек, онон башка кар базырып койор.

Көрүк кузукты белетеп алды.

Айу дезе ичеенине кирип, тамажын жастанып, уйуктап калды. Бир ай, эки ай уйуктады — ойгонып келди. Көрүкке айдат:

— Кузук бер!

Айу тойо-кана ажанала, ойто ло жалбагынан жада берди. Артыктап алган курсак-тамак чала чичкере берген. Көрүк кымакайлап баштады. Кышты ла чыгып аларга болуп, тойо до ажанбайт. Кузуктын бир сайын жийле, ичееннин оозына барып, кыруны жалайла, бойын тойу-ток деп бодонот. Көрүк төрт сөөк болуп калгам

деп билбейт те. Кышты арайдан-арайдан ла чыкты. Кар кайылып баштаарда, айу өрөкөн ойгонып келди. Мака-зыраганду керилип, көрүккө айтты:

— Бис экүнинг кышташ тыг болды, а, карындаш!

Оног көрүкти мактап, тамажыла эркелетти. Оног ло бери көрүктин сары сыртында айула нөкөрлөшкөни-нин кереези — беш кара чийүчек артып калган.

Көк чымырайып келерде, көрүк айудан жүре берди. Айу нөкөрин жылытканына санааркабады да — айлан-дыра тазыл-тамырлар ла чымалылар толтыра болгон.

Je күскери жай айу көрүкти жоксынган: артыктай курсак белетеп алар керек болгон. Көрүкти кычырарда, онызы келбеди.

— Садынчык! — деп, айу ачу-коронын бадырып болбой, бастыра тайгага жаңыландыра огырган.

Айу оног ло бери көрүкти истежер болгон. Көрүк-тин ичеенин көрзө лө, оны бузар, чачар. Очин алып тур-ганы ол.

Кайкамчылу, je көрүк бу күнге жетире эзен. Мен оны бүгүн, агаш аразын жакалай базып барадала, көр-гөм. Ол четтин үстиги будагында отуруп, быжыраш куй-ругын тийинг чилеп сырты ажыра арта салып, «курук... курук... курук».. деп эдип отурган.

Байла, оныла кем-кем нөкөрлөжөргө турган деп са-нанган.

БАЖАЛЫКТАР

Улу Төрөлис жажын-чакка макталзын

Албатынын улу билези	1
Келер ойдө. Б. Суркашев	4

Ленин жүрген, Ленин эмди де эзен

Ленин ле бис. А. Адаров	5
Алтын медаль. Е. Мар	5
Чаазын салатан корзина. Е. Мар	7

Иш — кижинин ырызы

Калаш. Ж. Кыдыев	11
Ак кулун. Т. Шинжин	11
«Эки». Э. Палкин	20

Төрөлистин ат-нерелү улузы

Аркадий Гайдар. Л. Кассиль	24

Төрөлистин историязынан

Эмил сөөктү Эрелдей. С. Суразаков	27
Тарык. И. Шодоев	31
Таныбаган. К. Төлөсов	38
Беленгир калбак. В. Тоенов	41

Телекейдин балдары

Олорды сананып жүр. Е. Стюарт	46
Эненин эркези. Т. Шинжин	50
Лазарь Кокышевтин жаш тужынан. И. Сабашкин	57

Ада-Төрөл учун јуу ла амыр-энчү учун тартыжу

Јуу-чак ла балдар. А. Г а й д а р	65
«Јана баспай тартыжарыс!» С. С а м с о - н о в	70
Карабаш. Л. К о к ы ш е в	83

Совет албатынын оос чүмделгези

Эркелей ле Караты каан.	97
Эпчил	103
Эрјене кааннынгу уулы	109
Обөгөн лә каан	121
Агастын куйругынын бажы ненин учун кара	124

Ар-бүткеннин јаркынду өйлөри, тындулары

Алтай. Э. П а л к и н	126
Тарбагандар. И. С а б а ш к и н	127
Агаштын этажтары. М. П р и ш в и н	130
Балдар-суузы. Ј. К ы д ы е в	132
Чечектер, чечектер.	135
Айу ла көрүк. В. С а н г и	137

Книга для внеклассного чтения

4 класса

Художник В. П. Чук у е в

Редактор Р. А. Л ы к о в а. Художественный редактор В. И. О р т о н у -
л о в а. Технический редактор Е. К. М а н ы ш е в а. Корректор Л. А. П а -
т а г а ш е в а.

Сдано в набор 06.04.89. Подписано к печати 26.06.89. Формат 70×90¹/₁₆.
Гарнитура «Балтика». Печать офсетная. Усл. п. л. 10,53. Уч.-изд. л. 6,64.
Бумага офсетная № 1. Тираж 2000. Заказ 1630. Цена 35 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства.
659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.

Производственное объединение «Полиграфист» управления изда-
тельств, полиграфии и книжной торговли крайисполкома — г. Барнаул,
ул. Г. Титова, 3.

35 акто

1915-1916